

Bijlage 1

**Repliek op het rapport van em. prof. dr. H el ne Verougstraete
(Rapport over de restauratie van de Aanbidding van het Lam van Hubrecht
en Jan van Eyck. Tweede fase van de restauratie 2016-2019 (publicatie in
2021), deel I en 2, Louvain-La-Neuve, mei 2023).**

dr. Griet Steyaert, Kathleen Froyen, dr. H el ne Dubois – 22 juni 2023

Inleiding

In het rapport over de restauratie van de *Aanbidding* van em. prof. dr. Verougstraete staan, om het zacht uit te drukken, vele onjuistheden. De misvattingen zijn ontstaan door een combinatie van vier factoren. Deze vier factoren zullen in onze repliek eerst aan bod komen.

- I. Het restauratieverslag (2020) werd niet geraadpleegd.
- II. De publicatie van 2021 gaat over de toestand van de Aanbidding n  de restauratie, het is geen restauratieverslag
- III. Coxcie kopieerde de *Aanbidding* toen de uitgebreide overschilderingen al aanwezig waren
- IV. Het is onmogelijk om  lle overschilderingen te detecteren aan de hand van Closertovaneyck.

Op basis van deze foutieve uitgangspunten creëerde em. prof. dr. Verougstraete een moeilijk te ontwarren kluwen van foutieve observaties, “alternatieve feiten”, citaten die uit hun context gehaald zijn, ongegronde kritiek, valse beschuldigingen en verkeerde conclusies.

De ongegronde kritiek die em. prof. dr. Verougstraete ten aanzien van de restaurateurs formuleert, kan samengevat worden in de volgende acht punten waarop we nader zullen ingaan:

1. De restaurateurs zouden op het bovenste stuk van de *Aanbidding* een originele laag weggehaald hebben.
2. De restaurateurs zouden originele details weggenomen hebben die iconografisch van belang waren: palmtakken, het zogenaamde ‘kasteel van Cortewalle’.
3. De restaurateurs zouden een misleidend schema van de overschilderingen hebben gemaakt.
4. De restaurateurs zouden “door het krabben” ook grote schade aangericht hebben.
5. De restaurateurs zouden bij het retoucheren elementen uitgevonden en vervalst hebben.
6. De restaurateurs zouden niet genoeg gecommuniceerd hebben met de commissies die de restauratie volgen, informatie achtergehouden hebben en op eigen houtje belangrijke beslissingen genomen hebben.

7. De restaurateurs zouden niet genoeg onderzoek gedaan hebben, wat zou geleid hebben tot een onvolledig begrip van de complexe opbouw van het schilderij en tot vergissingen.
8. De restaurateurs zouden in hun onderzoek geen aandacht hebben besteed aan de kopie die Michiel Coxcie in 1557-58 maakte van de *Aanbidding*.

Het rapport van em. prof. dr. Verougstraete is verder nog doorspekt met allerlei andere insinuaties. Alles kan weerlegd worden, maar het zou te tijdrovend zijn om op elk detail in te gaan. We menen dat we met onze repliek genoeg kunnen aantonen dat dat tijdverlies zou zijn.

In het rapport wordt een weinig respectvol taalgebruik tegenover “*de restaurateurs*” gehanteerd, “zij krabben”. Em. prof. dr. Verougstraete lijkt te vergeten dat het team bestaat uit ervaren en hoogopgeleide mensen, verschillende onder hen zijn internationaal erkende specialisten. Vier restaurateurs van het team zijn bovendien kunsthistorici, twee masters en twee doctors.

In het rapport staan ook ronduit lasterlijke elementen, maar daar zullen we niet op ingaan.

Em. prof. dr. Verougstraete stelt met dit rapport niet alleen de expertise van het restauratieteam in vraag, maar ook het oordeel en de expertise van de andere leden van het adviescomité én van de 23 leden van de internationale expertencommissie die de restauratie opvolgden (zie lijst aan het einde van dit document).

De vier factoren die leidden tot de misvattingen in het rapport van em. prof. dr. Verougstraete.

I. Het restauratieverslag (2020) werd niet geraadpleegd.

Met enige verwondering stellen wij vast dat em. prof. dr. Verougstraete voor het schrijven van haar rapport, het uitgebreide restauratieverslag van het KIK-team ¹ niet geraadpleegd heeft. Dat uitgebreide restauratieverslag werd begin mei 2020 aan alle bevoegde instanties overgemaakt.²

**Conservatie- en restauratiebehandeling
van het *Lam Godsveelluik***

**Verslag van Fase 2: het onderregister
van het open altaarstuk (2016 – 2019)**

www.kikirpa.be
KONINKLIJK INSTITUUT VOOR HET KUNSTPATRIMONIUM
Federala wetenschappelijke instelling
INSTITUT ROYAL DU PATRIMOINE ARTISTIQUE
Fédération scientifique Royale

Het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium is auteur van dit verslag. Het copyright berust bij het opdrachtgevend bestuur (Sint-Baafs Kathedrale Kerkfabriek).

Alle afbeeldingen Sint-Baafskathedraal Gent © Lukasweb.be – Art in Flanders VZW, foto KIK-IRPA, tenzij anders vermeld. De foto's met een x-nummer werden genomen door de cel beeldvorming van het KIK. Afbeeldingen zonder x-nummer zijn werkfoto's of schema's gemaakt door medewerkers van het KIK.

Parc du Cinquantenaire 1 - BE-1000 Bruxelles
Jubelpark 1 - BE-1000 Brussel

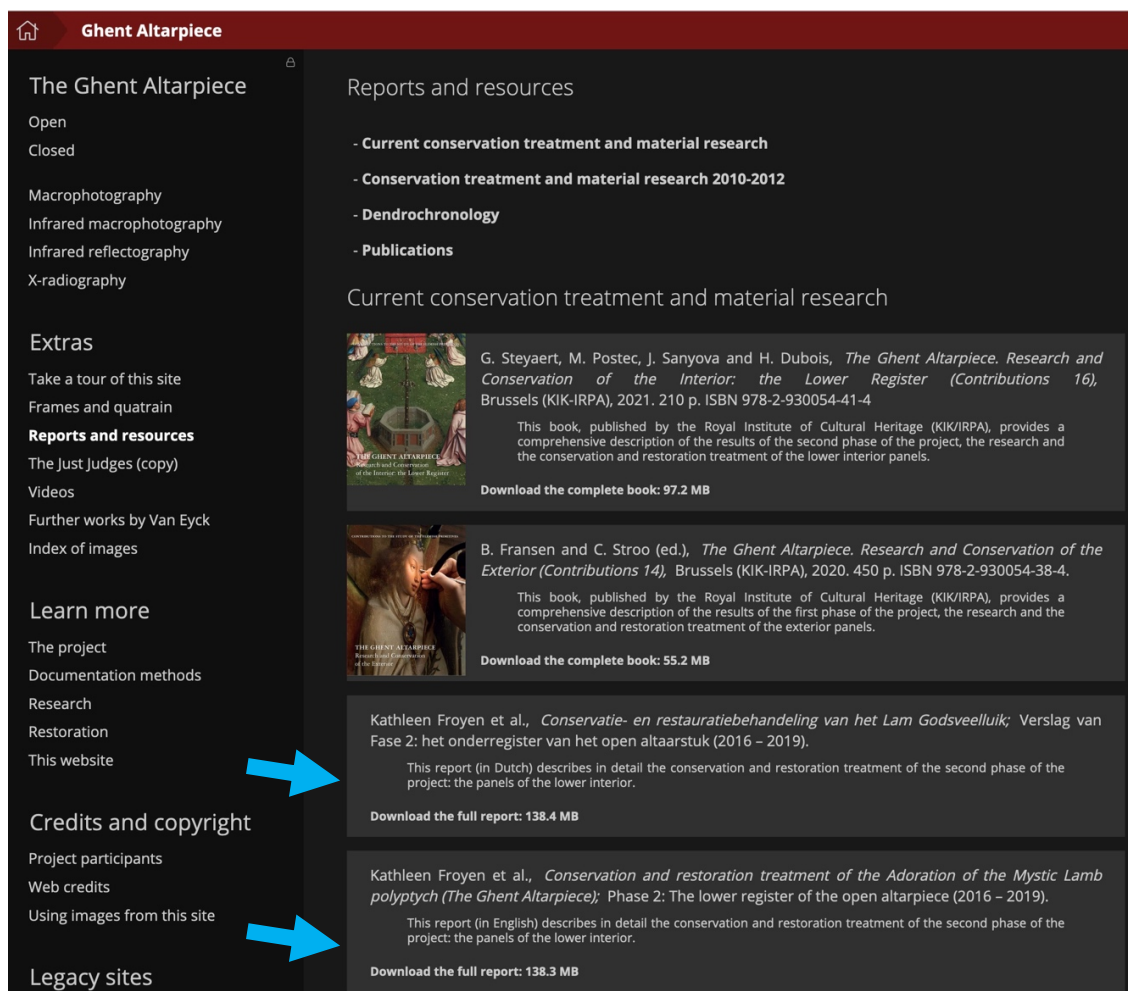
Tel. +32 2 739 67 11 - Fax +32 2 732 01 05 - E-mail info@kikirpa.be
CCP IBAN BE73 6792 0047 5960 - BIC PCHOBEBB

¹ Froyen, Dubois 2020.

² Het opdrachtgevend bestuur (Kathedrale kerkfabriek), de Vlaamse overheid – Kunsten en Erfgoed, de Vlaamse overheid – Ruimte & Erfgoed, het provinciebestuur, de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, de adviseur van de kerkfabriek en de ontwerper (digitale en afgedrukte versies).

Het uitgebreide restauratieverslag werd in juli 2020 ook online gepubliceerd op Clostertovaneyck waar het gratis gedownload kan worden: http://data.clostertovaneyck.be/ec2/data/LamGods_Behandeling_Fase2.pdf. Het is zowel in het Nederlands als in het Engels beschikbaar.

The screenshot shows the website interface for the Ghent Altarpiece project. On the left is a dark sidebar with navigation menus. The main content area on the right is white and lists various reports and resources.

Navigation Menu (Left Sidebar):

- The Ghent Altarpiece
 - Open
 - Closed
 - Macrophotography
 - Infrared macrophotography
 - Infrared reflectography
 - X-radiography
- Extras
 - Take a tour of this site
 - Frames and quatrain
- Reports and resources
 - The Just Judges (copy)
 - Videos
 - Further works by Van Eyck
 - Index of images
- Learn more
 - The project
 - Documentation methods
 - Research
 - Restoration
 - This website
- Credits and copyright
 - Project participants
 - Web credits
 - Using images from this site
- Legacy sites

Main Content Area (Right):

Reports and resources

- Current conservation treatment and material research
- Conservation treatment and material research 2010-2012
- Dendrochronology
- Publications

Current conservation treatment and material research

Publications:

- G. Steyaert, M. Postec, J. Sanyova and H. Dubois, *The Ghent Altarpiece. Research and Conservation of the Interior: the Lower Register (Contributions 16)*, Brussels (KIK-IRPA), 2021. 210 p. ISBN 978-2-930054-41-4
 This book, published by the Royal Institute of Cultural Heritage (KIK/IRPA), provides a comprehensive description of the results of the second phase of the project, the research and the conservation and restoration treatment of the lower interior panels.
 Download the complete book: 97.2 MB
- B. Fransen and C. Stroo (ed.), *The Ghent Altarpiece. Research and Conservation of the Exterior (Contributions 14)*, Brussels (KIK-IRPA), 2020. 450 p. ISBN 978-2-930054-38-4.
 This book, published by the Royal Institute of Cultural Heritage (KIK/IRPA), provides a comprehensive description of the results of the first phase of the project, the research and the conservation and restoration treatment of the exterior panels.
 Download the complete book: 55.2 MB

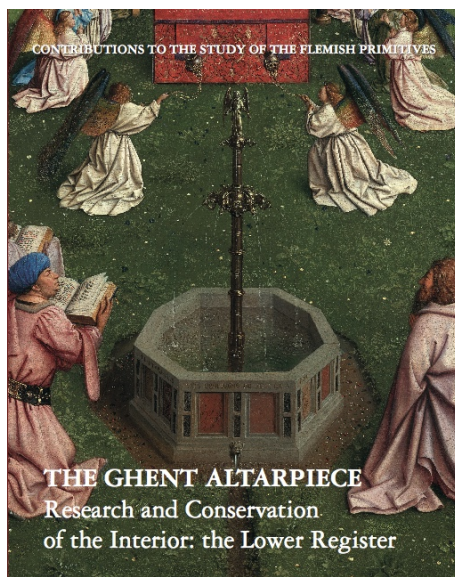
Reports:

- Kathleen Froyen et al., *Conservatie- en restauratiebehandeling van het Lam Godsveelluik; Verslag van Fase 2: het onderregister van het open altaarstuk (2016 – 2019)*.
 This report (in Dutch) describes in detail the conservation and restoration treatment of the second phase of the project: the panels of the lower interior.
 Download the full report: 138.4 MB
- Kathleen Froyen et al., *Conservation and restoration treatment of the Adoration of the Mystic Lamb polyptych (The Ghent Altarpiece); Phase 2: The lower register of the open altarpiece (2016 – 2019)*.
 This report (in English) describes in detail the conservation and restoration treatment of the second phase of the project: the panels of the lower interior.
 Download the full report: 138.3 MB

Indien em. prof. dr. Verougstraete dit uitgebreide restauratieverslag geraadpleegd zou hebben, zouden een reeks misvattingen in haar rapport niet ontstaan zijn.

II. De publicatie van 2021 gaat over de toestand van de Aanbidding nà de restauratie, het is geen restauratieverslag.

Em. prof. dr. Verougstraete baseert zich voor haar rapport uitsluitend op een publicatie van 2021³ waarin het resultaat van één jaar verder onderzoek, uitgevoerd nà de voltooiing van de restauratie, zijn neerslag vond.⁴

Maar em. prof. dr. Verougstraete heeft blijkbaar niet begrepen dat het grootste deel van deze publicatie, namelijk drie van de vier hoofdstukken (pagina 33 tot 175)⁵, waar zij almaar naar verwijst, gaan over de toestand van de *Aanbidding* nà de restauratie en dat de overschilderingen die tijdens de restauratie weggenomen werden in deze drie hoofdstukken buiten beschouwing gelaten worden.⁶

Enkel het eerste hoofdstuk, dat relatief kort is (pagina 9 tot 31), gaat over de restauratie en dus ook over de 16e-eeuwse overschilderingen die tijdens de restauratie verwijderd werden. Dit hoofdstuk is een beknopte synthese van het eerdergenoemde uitgebreide restauratieverslag waarnaar vanzelfsprekend ook verwezen wordt.⁷

Door dit misverstand, is bij em. prof. dr. Verougstraete heel wat verwarring ontstaan.

³ Steyaert *et al.*, 2021.

⁴ Na de voltooiing van de restauratie in januari 2020 kregen enkele leden van het restauratieteam de kans om het onderzoek van alle verzamelde observaties verder te zetten en dit resulteerde in de publicatie van 2021 (Steyaert *et al.*, 2021) die voorgesteld werd met een persconferentie in oktober waar em. prof. dr. Verougstraete naar verwijst (Verougstraete, deel 1, p. 13).

⁵ Steyaert *et al.*, 2021, pp. 33-175.

⁶ Dat wordt ondermeer duidelijk gemaakt in de inleiding van het boek: “*This volume places the emphasis on the pictorial layers of the newly restored paintings, ...*” (Steyaert *et al.*, 2021, p. 2).

⁷ Steyaert *et al.*, 2021, voetnoot 1, p. 30.

De verwarring wordt alleen maar groter wanneer em. prof. dr. Verougstraete citeert uit de publicatie van 2021 omdat de citaten uit hun context gehaald worden.

Onjuist.
De laag met ultramarijn werd niet weggenomen.

Hélène Verougstraete, Rapport Restauratie Van Eyck, *Aanbidding*, Deel II. 12

De bovenste laag van de hemel met ultramarijn, en de meeste blauwe heuvels ...werden weggekrabd ten voordele van het berglandschap van Hubert.

(2021, p.35). *"The final paint layer in the sky of the central panel also raises questions: whereas the skies in the shutters were painted with a mixture of lead white and azurite, the top layer in the central panel comprises lead white and ultramarine. This ultramarine based layer and most of the blue hills currently visible...were created during the same intervention and clearly after completion of the second stage buildings. All this inclines us to question the originality of the ultramarine sky, although it undoubtedly belongs to the zone with the halo that is now visible around the dove".*

(2021, p. 35). [Jan] *applied at least one layer of azurite to the sky.* (2021, p. 35).

10. Adoration of the Lamb
Macrophotography, Before restoration

3 cm

10. Adoration of the Lamb
Macrophotography, After restoration

3 cm

Vignette: ook hier is Coxcie trouw aan de blauwe heuvels van *before* r..
Coxcie schildert geen wolken

Een moeilijke situatie dus waarbij de restaurateurs *"are inclined to question the originality of the ultramarine sky..."* (2021, p. 161).

Mijn commentaar: ...["*maar beslisten die maar af te krabben*"H.V.J.

Citaten zijn uit hun context gehaald. Deze tekst gaat niet over een verlaag die verwijderd werd.

Toestand na de restauratie. De lucht en bergen zijn geschilderd met ultramarijn.

Citaat is uit zijn context gehaald. Deze tekst gaat niet over een verlaag die verwijderd werd.

Onjuist.
De laag met ultramarijn werd niet weggenomen.

In de publicatie van 2021 wordt de term “non-Eyckian” gebruikt om details aan te duiden die mogelijk door een assistent van Jan Van Eyck (maar meer waarschijnlijk door een laat vijftiende-eeuwse schilder) toegevoegd werden op de *Aanbidding*. Deze “non-Eyckian” details werden níét weggenomen tijdens de restauratie. Dit heeft em. prof. dr. Verougstraete niet begrepen, zij neemt verkeerdelijk aan dat “non-Eyckian” gelijk staat met de zestiende-eeuwse verflagen die weggenomen werden tijdens de restauratie.

Er is niets gebeurd met deze details.
Ze zijn nog aanwezig op de
Aanbidding.

Hélène Verougstraete, Rapport Restauratie Van Eyck, *Aanbidding*, Deel I.

6

3. Wat is er gebeurd met de details die de restaurateurs aanzien als “*post-dating the Van Eyck’s work*” ?

(2021, p. 168). *While we have paid particular attention to these non-Eyckian interventions, they are nevertheless quite limited.*

Wie mocht beslissen dat sommige details “non-Eyckian” waren (2021, p. 159)? De restaurateurs identificeren niet wat zij “*post-dating elements*” noemden; ze legden die niet voor aan de adviescomité; ze gaven geen uitleg over het lot dat hen werd toebedeeld; en ze publiceren die niet in hun boek.

Er werd niets
“beslist”.
Er werd alleen
een hypothese
voorgesteld.

De details die
“non-Eyckian” genoemd worden,
werden níét weggenomen tijdens
de restauratie.

III. Coxcie kopieerde de *Aanbidding* toen de uitgebreide overschilderingen al aanwezig waren.

Em. prof. dr. Verougstraete maakt steeds de vergelijking met de kopie van de *Aanbidding* geschilderd door Coxcie in 1557 en beweert dat de restauratoren deze kopie onvoldoende hebben bestudeerd. Zij gaat ervan uit dat Coxcie de originele verflagen van het Lam Gods moet gekopieerd hebben⁸, maar dat is verkeerd. Coxcie kopieerde de *Aanbidding* van de gebroeders Van Eyck toen de uitgebreide overschilderingen al aanwezig waren. Dit werd al aangetoond tijdens de restauratie van de buitenluiken (eerste fase). Toen kwam het team tot de vaststelling dat Coxcie de *Annunciatie* en de profeten in de lunetten gekopieerd heeft, met enkele aanpassingen, nàdat ze overschilderd waren.⁹ Hélène Dubois heeft de uitvoeringsmethode en de techniek van de kopie bestudeerd en de vergelijkingen met het Lam Gods meermaals gepubliceerd.¹⁰ Het verbaast ons dat em. prof. dr. Verougstraete deze vakliteratuur niet kent.

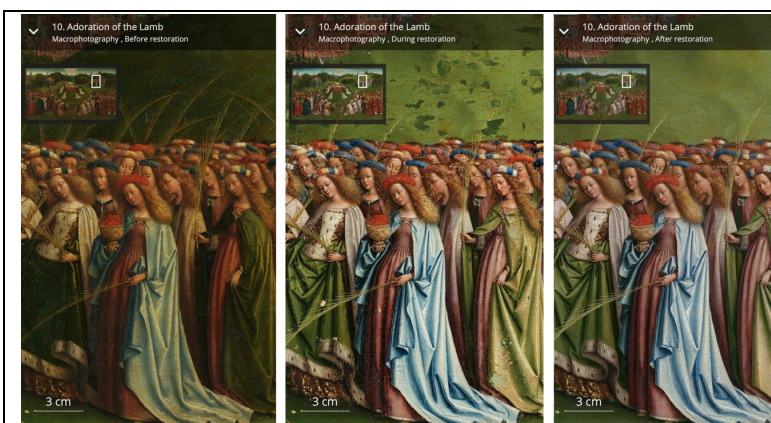
⁸ Verougstraete deel 1, p. 5: “M. Coxcie kopieerde het zachte blauw heuvellandschap van Jan (deel II, fig.6, p. 11 en 12).”

⁹ Depuydt-Elbaum *et al.* 2020.

¹⁰ Dubois 2017 ; Dubois 2018a, p. 759; Dubois 2020a, p. 250.

IV. Het is onmogelijk om alle overschilderingen te detecteren aan de hand van *Closertovaneyck*.

Em. prof. dr. Verougstraete beweert dat ze met beeldmateriaal van *closertovaneyck* kan aantonen dat de restaurateurs een misleidend schema van de overschilderingen hebben opgesteld. Na vergelijking van details “before restoration” en “after restoration” meent ze te kunnen besluiten dat de figuren op de voorgrond, bijvoorbeeld niet overschilderd waren. Em. prof. dr. Verougstraete zou toch moeten weten dat het pas mogelijk was om de overschilderingen in kaart te brengen na het verwijderen van de sterk vergeelde vernislagen en dat de overschilderingen bijgevolg niet altijd te onderscheiden zijn op de foto’s “before restoration”.

« Fig. 2 Voorbeelden van details aangegeven door de restaurateurs in hun schema (2021, p. 18) als “overschilderingen”, duidelijk niet overschilderd (of in zeer geringe mate) »

Dixit Héléne Verougstraete, Rapport Restauratie Van Eyck, Aanbidding, Deel II., p. 2 en 3.

Behandelingsverslag *Lam Gods*

Fase 2 : 2016-2019

Tijdens het verwijderen van de oude overschilderingen. x121692l.

Froyen 2020, p. 109.

Acht punten van ongegronde kritiek ten aanzien van de restaurateurs

1. De restaurateurs zouden op het bovenste stuk van de *Aanbidding* een originele laag weggehaald hebben.

Em. prof. dr. Verougstraete beweert dat, tijdens de restauratie, in de lucht een originele verflaag verwijderd zou zijn, namelijk de bovenste laag van de hemel (met ultramarijn), het blauw gedeelte van het verre landschap met verschillende gebouwen en de weiden boven de maagden.¹¹

Zoals uitvoerig beschreven in het behandelingsverslag van 2020¹² werd tijdens de restauratie een laag verwijderd die we konden identificeren als zestiende-eeuwse overschildering die ook tijdens de eerste fase van de restauratie weggehaald werd op de panelen van het gesloten altaarstuk en die door Coxcie gekopieerd werd. In de context van deze replek moeten we benadrukken dat de identificatie van deze overschildering niet gebeurt op basis een subjectief oordeel van de kwaliteit van de uitvoering, maar wel na uitgebreid kunsthistorisch - en materieel technisch onderzoek en met behulp van verschillende wetenschappelijke beeldvormingstechnieken en labo-analyses.¹³

Deze overschildering vertoont een aantal typische eigenschappen:

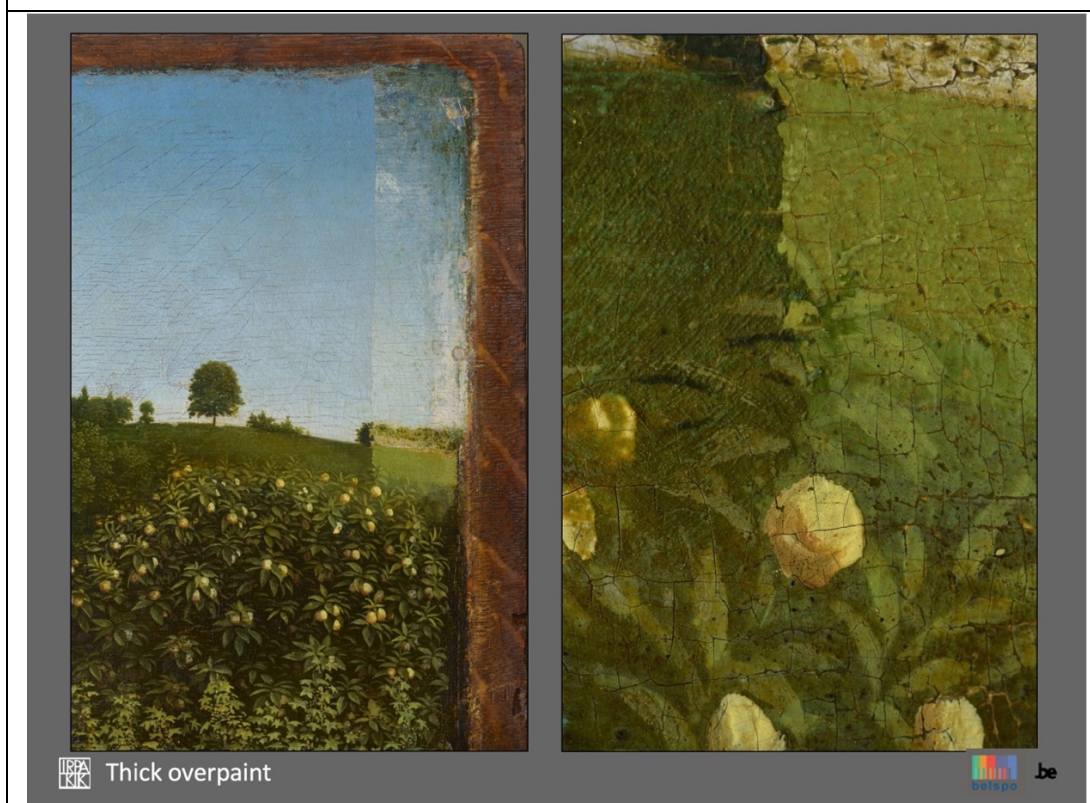
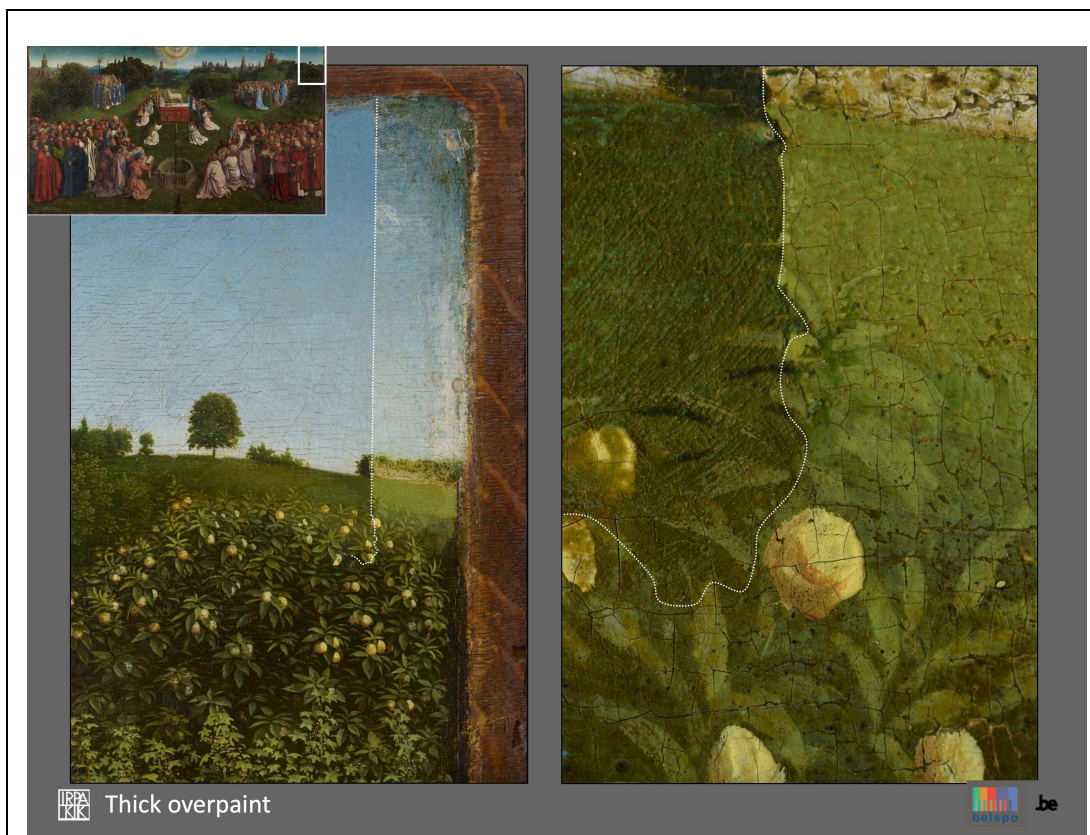
- De overschildering bedekte lacunes die gevuld zijn met gekleurde (gepigmenteerde) vullingen. De kleur van deze vullingen varieert naargelang de plaats van de lacune (groen in de graspartij, lichtblauw in de lucht, etc.).
- De overschildering was gescheiden van het origineel door één of meerdere vernislagen en soms ook door andere, oudere restauraties.
- De verflaag van de overschilderingen overlapt de zeer fijne ouderdoms craquelures in de onderliggende verflagen.
- De pigmenten van de overschildering zijn korreliger dan in de Eyckiaanse lagen.
- In het algemeen volgden de overschilderingen de contouren van de onderliggende originele vormen, maar vaak maakten ze de vormen een beetje breder (gewaden, bomen, struiken, stammen, gebouwen).
- De overschildering vereenvoudigde de modelering van de plooien van de gewaden en de verschillende kleurnuances op de achtergrond.
- De kleur van het origineel wordt in de overschildering meestal nagebootst, maar soms ook aangepast.

¹¹ Verougstraete deel 1, p. 5: “*M. Coxcie kopieerde het zachte blauw heuvelandschap van Jan (deel II, fig.6, p. 11 en 12).*” Zie ook: Verougstraete deel 2 p. 11; p. 12

¹² Froyen, Dubois 2020, pp. 72-159.

¹³ Postec *et al.* 2016; Sanyova *et al.* 2020; Sanyova *et al.* 2021; Van der Snickt *et al.* 2017; Van der Snickt *et al.* 2020.

Op het bovenste deel van de *Aanbidding* vormde de overschildering een continue stratigrafische laag op de hemel en heuvels. Dit werd bijvoorbeeld geïllustreerd en besproken met onderstaande slides tijdens de expertmeeting 28 mei 2018.

Twee slides getoond tijdens de vergadering van de Internationale Commissie 28 mei 2018.

Het feit dat de overschildering een continue stratigrafische laag vormde op de hemel en heuvels en dat die continuïteit in de stratigrafie ook bij het mechanisch wegnemen van de zestiende-eeuwse overschildering een leidraad vormde, wordt ook geïllustreerd in het eindverslag.

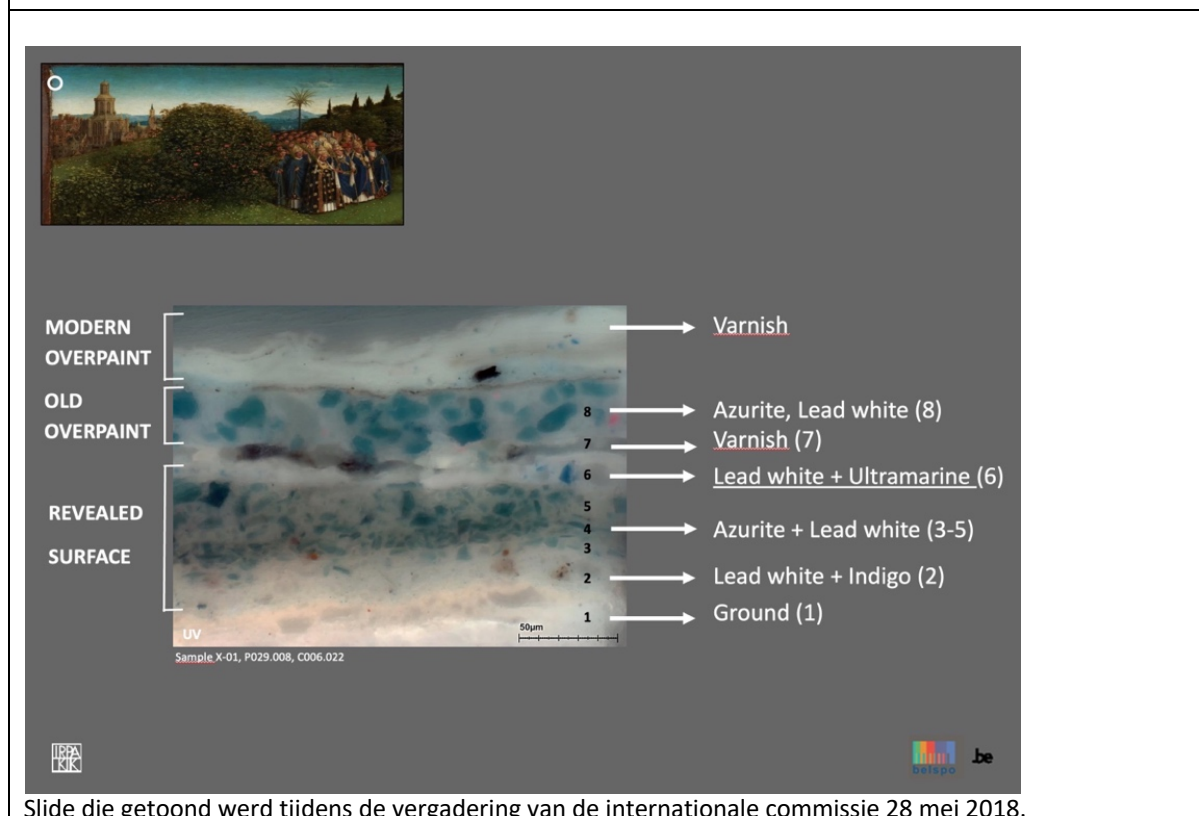
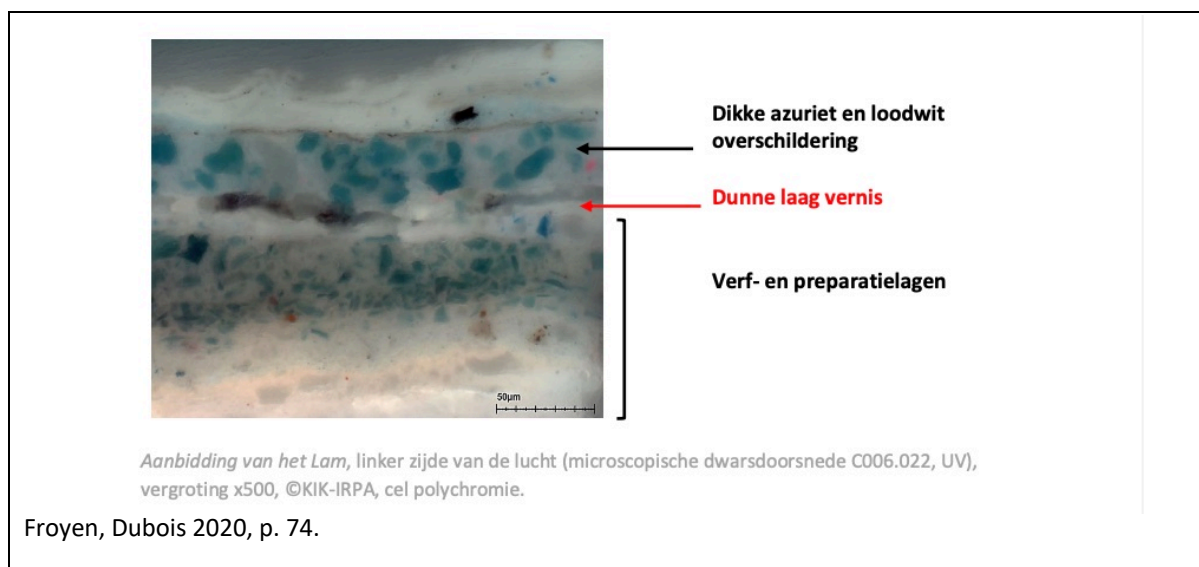

Tijdens het verwijderen van de overschildering : sommige figuren, en delen van het landschap en de lucht, in het midden, zijn reeds vrijgelegd. 00000010_TAM_6078.

Froyen, Dubois 2020, p. 123.

De zestiende-eeuwse overschilderingen werden pas weggenomen na overleg met, en advies van de Internationale expertencommissie die door het adviescomité, waar ook em. prof. dr. Verougstraete in zetelt, bevestigd werd.

Em. prof. dr. Verougstraete beweert dat, tijdens de restauratie, in de lucht een óriginele verflaag met ultramarijn verwijderd zou zijn. Zij verwijst in dit verband naar de publicatie van 2021¹⁴ zonder blijkbaar begrepen te hebben dat deze teksten gaan over de toestand van de *Aanbidding* nà de restauratie. Vóór de restauratie was de lucht volledig overschilderd met een dikke, ondoorzichtige laag die het blauwe pigment azuriet bevatte.¹⁵ Deze laag was aangebracht boven op de ultramarijnlaag die vrijgelegd werd tijdens de restauratie.

¹⁴ Verougstraete, deel 1, p. 12. Verougstraete verwijst naar Steyaert *et al.*, 2021, p. 35 en p. 161.

¹⁵ Froyen, Dubois 2020, p. 72, 74, 98 en 116-118, 190.

Em. prof. dr. Verougstraete schrijft de verflagen die werden weggenomen tijdens de restauratie toe aan Jan Van Eyck, en het oppervlak dat tijdens de restauratie werd vrijgelegd, aan Hubert Van Eyck. Ze doet dat zonder enige wetenschappelijke argumentatie, maar enkel op basis van een vaag, subjectief esthetisch oordeel.

Zoals uitvoerig beschreven in het behandelingsverslag van 2020¹⁶ werd tijdens de restauratie een laag verwijderd die we konden identificeren als de zestiende-eeuwse overschildering die ook tijdens de eerste fase van de restauratie weggehaald werd op de panelen van het gesloten altaarstuk en die door Coxcie gekopieerd werd.

In de context van deze repliek moeten we benadrukken dat de identificatie van deze overschildering niet gebeurde op basis van een subjectief oordeel van de kwaliteit van de uitvoering, maar wel na uitgebreid kunsthistorisch - en materieel technisch onderzoek en met behulp van verschillende wetenschappelijke beeldvormingstechnieken en labo-analyses.¹⁷ De overschildering vertoont een aantal typische eigenschappen die opgesomd worden in punt 1.

¹⁶ Froyen, Dubois 2020, pp. 72-159.

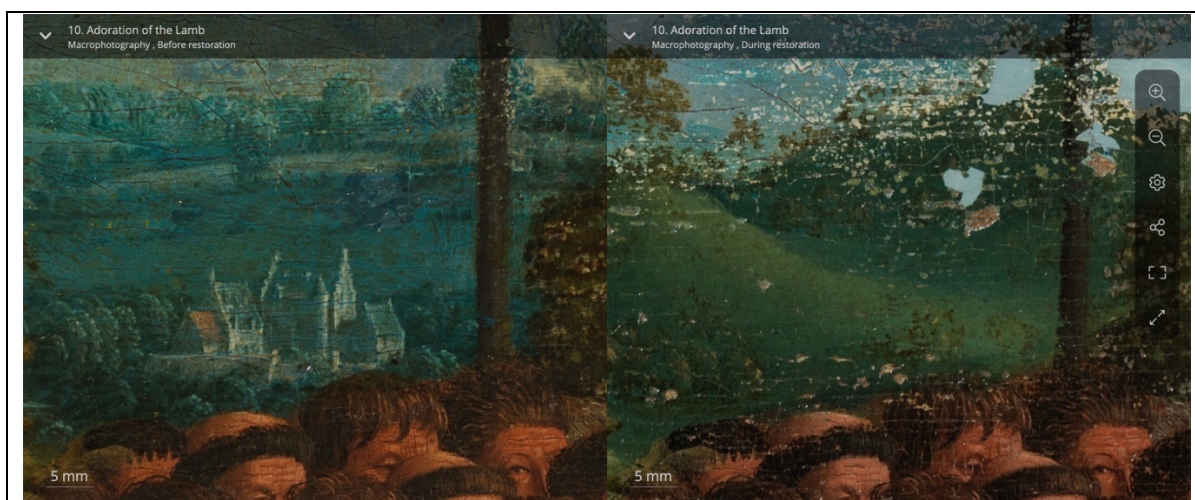
¹⁷ Zie noot 13.

De beweringen van em. prof. dr. Verougstraete dat de restaurateurs op het bovenste stuk van de *Aanbidding* een originele laag van Jan van Eyck weggehaald hebben, gaan regelrecht in tegen de mening van de Commissie van Internationale experts, zoals zij die neerschreven in hun verslag van 7 Juni 2019:

“At this time, the painting conservators have removed from the lower register of the altarpiece all sixteenth-century and later interventions that can safely be removed: old overpaint, fills covering original paint, and additional discolored coatings. We support their conservative approach in identifying those areas in which these interventions should not be removed to avoid risk to the original.”...

“It is clear that nothing has been removed which could be original paint or could even date from an early phase of the painting. As in other areas, removal of overpaint from the buildings has revealed the Eyckian brilliance we anticipated.”¹⁸

De foto's "during restoration" op Closertovaneyck illustreren de toestand van de *Aanbidding* op het moment dat de vergadering van de vergadering van de Internationale Commissie plaatsvond (na reinigen, vóór retouche).¹⁹

Rechts "during restoration":

“It is clear that nothing has been removed which could be original paint or could even date from an early phase of the painting. As in other areas, removal of overpaint from the buildings has revealed the Eyckian brilliance we anticipated.”

Report International Commission 2019, pp. 22-23.

¹⁸ Gifford et al. 2019, pp. 22-23.

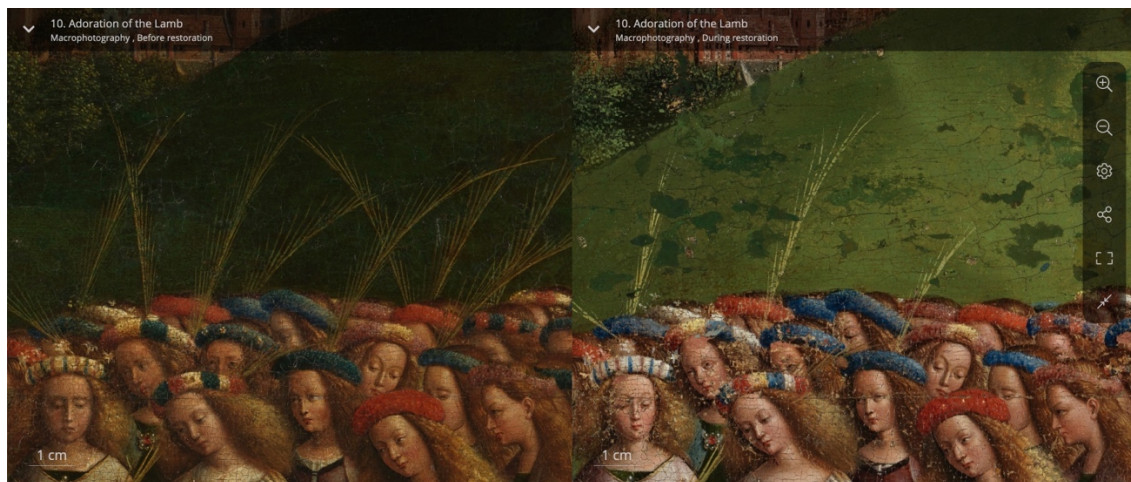
¹⁹ Een foto van het geheel (x132775l) werd gemaakt op 27-05-2019. De foto's in hoge resolutie (x132929l tot x132950l) werden gemaakt op 13-06-2019.

Rechts “during restoration”:

“It is clear that nothing has been removed which could be original paint or could even date from an early phase of the painting. As in other areas, removal of overpaint from the buildings has revealed the Eyckian brilliance we anticipated.”

Report International Commission 2019, pp. 22-23.

Rechts “during restoration”:

“At this time, the painting conservators have removed from the lower register of the altarpiece all sixteenth-century and later interventions that can safely be removed: old overpaint, fills covering original paint, and additional discolored coatings.”

Report International Commission 2019, p.22.

2. De restaurateurs zouden originele details weggenomen hebben die iconografisch van belang zijn: palmtakken, een gebouw dat volgens haar 'het kasteel van Cortewalle' is.

Zoals beschreven in het behandelingsrapport²⁰ maakten de palmtakken die zichtbaar waren vóór restauratie, deel uit van de zestiende-eeuwse overschildering op de heuvel boven de Maagden. Tien van de palmtakken van de overschildering volgden nauwkeurig de vorm van de aanwezige palmtakken in het origineel, terwijl de twintig andere palmtakken een volledig nieuwe toevoeging vormden.

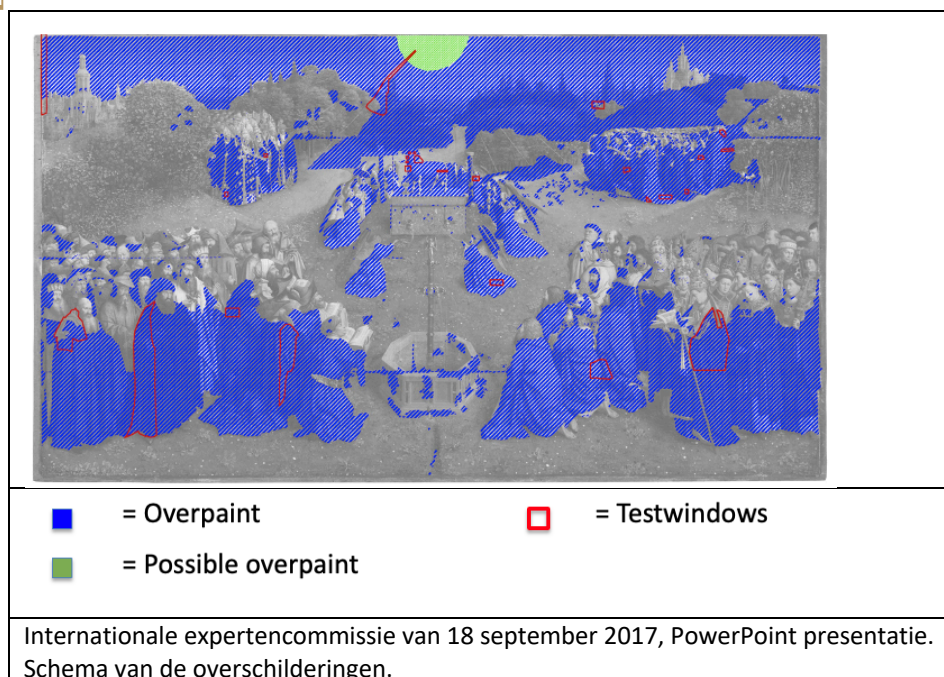
Froyen, Dubois 2020, p. 109.

De overschilderingslaag kon worden geïdentificeerd na uitgebreid kunsthistorisch en materieel technisch onderzoek en met behulp van verschillende wetenschappelijke beeldvormingstechnieken en labo-analyses. Ze was op de heuvel aangebracht om schade te verbergen en bedekte oude, groen gepigmenteerde vullingen.

De resultaten van het onderzoek naar de overschilderingen werden getoond tijdens de tweede vergadering van de **internationale expertencommissie op 18 September 2017**. (Tijdens de presentatie werden ondermeer de resultaten besproken van een testvenster ter hoogte van de palm in het groene kleding van één van de maagden²¹.)

²⁰ Froyen, Dubois 2020, p. 109.

²¹ Groep van de vrouwelijke heiligen: Groep B, figuur 3.

De experts raadden toen aan om de zestiende-eeuwse overschilderingen, na gedetailleerde documentatie, te verwijderen om de prachtige originele oppervlakte weer bloot te leggen. Op de vergadering van het **adviescomité van 25 september 2017** werden deze aanbevelingen overgenomen en goedgekeurd.

“Gelet op het prachtige resultaat van de eerste restauratiefase, aangevuld met de proefvensters en onderzoeksresultaten van de tweede fase, scharen alle aanwezige leden van het adviescomité zich achter de aanbevelingen van het expertencomité om restauratiefase 2 uit te voeren zoals fase 1, mits hierover een overeenkomst kan gevonden worden met de betrokken overheden.” (Vergadering van het adviescomité van 25/09/2017, Verslag nr. 31, p. 4).

De zestiende-eeuwse overschildering vormde op het bovenste deel van de Aanbidding een continue stratigrafische laag. Tot deze continue laag behoorden de blauwe overschildering op de lucht (met azuriet), de grijs-blauwe overschilderingen op de gebouwen, en de groene overschilderingen op de heuvels en vegetatie.

Dit gegeven werd geïllustreerd tijdens de vergaderingen van de internationale commissies (28 mei 2018 en 7 juni 2019), en is ook gedocumenteerd in het eindrapport van de behandeling (p. 123). (zie ook punt 1 in dit verslag).

De zestiende-eeuwse overschildering vormde op het bovenste deel van de Aanbidding een continue stratigrafische laag die als dusdanig weggenomen werd. Deze beelden werden ook getoond tijdens de Internationale commissie van 7 juni 2019.

De voortgang en de resultaten van de vrijlegging werden gerapporteerd aan de internationale commissie van experts (zie verslagen en PowerPoints van de internationale commissies van 28 mei 2018 en 7 juni 2019).

Zowel tijdens het **adviescomité van 8 oktober 2018**²² als tijdens de **stuurgroep vergadering van 12 november 2018**²³ werd de verwijdering van de palmen besproken, en werd uitgelegd dat een aantal palmtakken volledig nieuwe zestiende-eeuwse toevoegingen waren en niet overeenkwamen met palmtakken in de originele verflagen.

Zie bijvoorbeeld verslag nr. 34 van de vergadering van het adviescomité van 08/10/2018, p. 3-4 (em. prof. dr Verougstraete was aanwezig op deze vergadering):

²² Vergadering van het adviescomité van 08/10/2018, verslag nr. 34, p. 3-4.

²³ Stuurgroepvergadering van 12/11/2018, verslag nr. 59, p. 6.

- “Palmen boven de hoofden van de figuren: een aantal later toegevoegd met de overschilderingen en zullen verwijderd worden.”
- “Palmen in de figuren: origineel, doch overschilderd. Overschilderingen worden verwijderd.”

Door de rapportage tijdens de vergaderingen en de atelierbezoeken bleven de stuurgroep en de adviesraad op de hoogte van de voortgang van de werkzaamheden en de resultaten van de vrijlegging.

Bijkomende analyses van de pigmenten in de groene overschildering en de groene vullingen, uitgevoerd na de reiniging door het KIK en de Universiteit Antwerpen (in mei en augustus 2019), hebben aangetoond dat hierin toevoegingen en pigmenten werden gebruikt die niet aanwezig zijn in de Eyckiaanse verflagen, namelijk soda glas en posnjakiet.²⁴ . Hiervan werd melding gemaakt tijdens de internationale commissie van 7 juni 2019 (in de PowerPoint presentatie en tijdens het debat in de studio)

PowerPoint presentatie Internationale commissie 7 juni 2019.

²⁴ Verschillende soorten glas poeder werden gebruikt in de Eyckiaanse lagen en in de zestiende -eeuwse overschildering: Sanyova *et al.* 2021, pp. 133-137. Het gebruik van posnjakiet in de vullingen en overschilderingen werd verder onderzocht door Jana Sanyova (labo KIK), in samenwerking met Steven De Meyer, Nina Deleu en Geert Van der Snickt (AXIS en ARCHES onderzoeksgroepen UAntwerpen).

Em. prof. dr. Verougstraete beweert dat een bouwgroep die behoorde tot de 16^e - eeuwse overschildering het “kasteel van Cortewalle” voorstelde. Dit kasteel, dat in Beveren staat, was ooit het eigendom van Joos Vijd, de schenker van het Lam Gods. De bouwgroep die door em. prof. dr. Verougstraete beschreven wordt als het “kasteel van Cortewalle” en de blauwe heuvels behoorden tot dezelfde stratigrafische laag als de azurietlaag die op de lucht zat en die tijdens de restauratie weggenomen werd. Zoals reeds vermeld (zie punt 1) was de azurietlaag aangebracht boven op een ultramarijnlaag en vernislagen van verschillende diktes, en boven op oude gekleurde vullingen.²⁵ De weggenomen azurietlaag was dus zeker geen originele laag maar wel een laag die we konden identificeren als 16^e - eeuwse overschildering die ook tijdens de eerste fase van de restauratie weggehaald werd.

²⁵ Froyen, Dubois 2020, p. 72, 98 en 116-118, 190.

De bouwengroep na het wegnemen van de meest recente vernislagen. x129753l

Hetzelfde detail tijdens het wegnemen van de overschildering. x129787l_detail

Om te documenteren dat de gebouwen, de blauwe heuvels en de blauwe bomen allemaal tot eenzelfde stratigrafische laag behoorden werd ook een smal testvenster gemaakt aan de linkerkant tot in het gebouw.

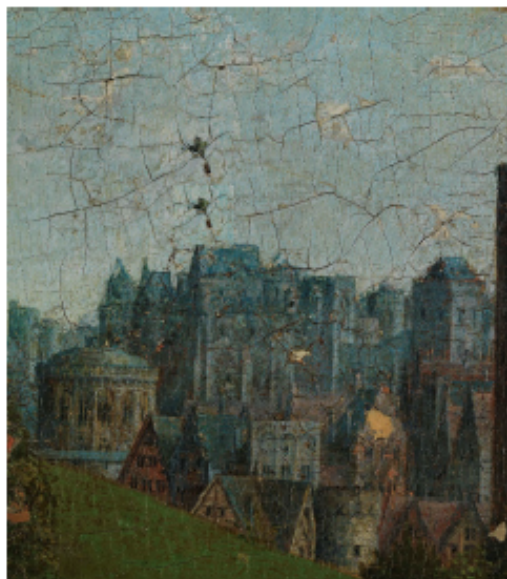
x129787l_detail

Op andere plaatsen aan de horizon, waar de gebouwen overschilderd waren met dezelfde blauwachtige tonen werden kleurrijke gebouwen vrijgelegd. Alle overschilderingen werden nauwkeurig gedocumenteerd met fotografische opnames en wetenschappelijke beeldvorming. Analyses werden door de laboratoria uitgevoerd.

Tijdens het verwijderen van de overschilderingen. x129786l.

Froyen, Dubois 2020, p. 127.

Voor en na het verwijderen van de zestiende-eeuwse
overschildering. x125533l en x131596l.

De identificatie van de gebouwengroep naast de palmboom als het kasteel van Cortewalle is (voor zover we weten) in geen enkele wetenschappelijke publicatie terug te vinden.

De identificatie wordt, zonder verdere argumenten, gesuggereerd in:

A. Een digitale expo 'Joos. De (on)eindigheid van Vijd' (zie details volgende pagina).

B. Op facebook in een "relaas van een artistiek onderzoek" van Stefaan Van Biesen

²⁶<https://www.facebook.com/103978024443085/photos/a.118494766324744/186000876240799/?type=3>

C. In de "*berichten van Dirk Huyghe, oud-redacteur van de Standaard*" waar em. prof. dr. Verougstraete naar verwijst.

D. In haar rapport lijkt em. prof. dr. Verougstraete aan dat nemen dat de identificatie correct is: "*Het 'kasteel van Cortewalle' vandaag in Beveren, ooit op het Lam Gods.*"²⁷

²⁶ Hier wordt verwezen naar Harold van de Perre, *Van Eyck : Het Lam Gods ; Het mysterie schoonheid, 1998* en in de facebookpost lezen we verder "op pagina 15 van dat boek stond die bewuste afbeelding van Cortewalle". In het boek van Van de Perre staat de gebouwengroep inderdaad afgebeeld, maar zonder vermelding of enige verwijzing naar het Kasteel van Cortewalle.

²⁷ Verougstraete, deel 1, p.1.

De digitale expo: Expo 'Joos. De (on)eindigheid van Vijd'.²⁸

Op de website van de UGent lezen we dat de inhoud van deze expo van de hand is van Carine Goossens en Bert Verwerft, met wetenschappelijke input van onder meer professor middeleeuwse geschiedenis Frederik Buylaert (UGent).²⁹

Hieronder reproduceren we twee slides van deze expo:

Joos Vijd zelf is in Beveren eigenaar van het landgoed Te Walle, dat hij laat verbouwen tot een moderne waterburcht. We kennen het vandaag als het feerierike kasteel Cortewalle.

Joos Vijd zelf is in Beveren eigenaar van het landgoed Te Walle, dat hij laat verbouwen tot een moderne waterburcht. We kennen het vandaag als het feerierike kasteel Cortewalle.

Is dit gebouwencomplex op het middenpaneel van het Lam Gods te identificeren als het kasteel Cortewalle? Met de restauratie van het Lam Gods is deze tekening verdwenen. Dit betekent dat dit een latere overschildering is, misschien in opdracht van Antoon Triest, bisschop van Gent, erfgenaam van de familie Vijd en geboren op het kasteel Cortewalle?

Is dit gebouwencomplex op het middenpaneel van het Lam Gods te identificeren als het kasteel Cortewalle? Met de restauratie van het Lam Gods is deze tekening verdwenen. Dit betekent dat dit een latere overschildering is, misschien in opdracht van Antoon Triest, bisschop van Gent, erfgenaam van de familie Vijd en geboren op het kasteel Cortewalle?

²⁸ <https://artsandculture.google.com/story/pAXReeiF1-VaJA?hl=nl>, geraadpleegd op 10 juni 2023.

²⁹ <https://www.medievalmodern.ugent.be/expo-joos-oneindigheid-vijd> geraadpleegd op 10 juni 2023.

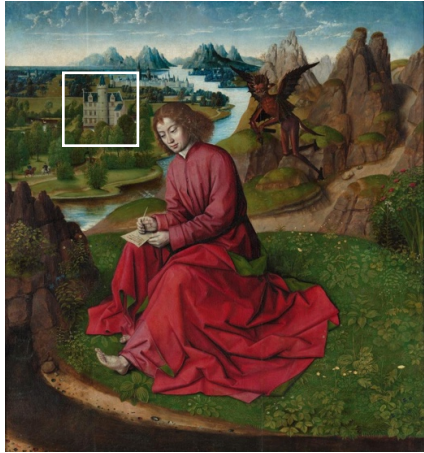
Op basis van een visuele vergelijking van het kasteel van Cortewalle (zoals het er vandaag uitziet) en de gebouwengroep die op de *Aanbidding* in de 16^e eeuw naast de palmboom toegevoegd werd, kan men moeilijk beweren dat dit om hetzelfde gebouw zou gaan. De gebouwengroep op de *Aanbidding* bestond uit 7 gebouwen van verschillende hoogtes.

Het kasteel van Cortewalle heeft een plattegrond gevormd door twee langse vleugels tussen trapgevels, tot een gesloten rechthoek met elkaar verbonden door twee haaks hierop staande vleugels.³⁰ De Zuidgevel is nagenoeg in het midden voorzien van een zware octogonale toren. De gevelhoeken zijn bovenaan uitgewerkt tot ronde, open erkers. Gebouw 1 van de gebouwengroep die op de *Aanbidding* toegevoegd werd bestaat uit één lange vleugel tussen twee trapgevels. Een gevel is aan de rechterkant voorzien van een toren. Er zijn geen erkers.

³⁰ <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/17185>

Stenen gebouwen met trapegevels en een toren, zoals dat dat in de 16e -eeuwse overschildering was weergegeven, komen meer voor in schilderijen van de 15^e en 16^e eeuw, bijvoorbeeld in deze schilderijen.

Johannes op Pathmos, Meester van de legende van de heilige Lucia, Rotterdam, Museum Boymans van Beuningen.

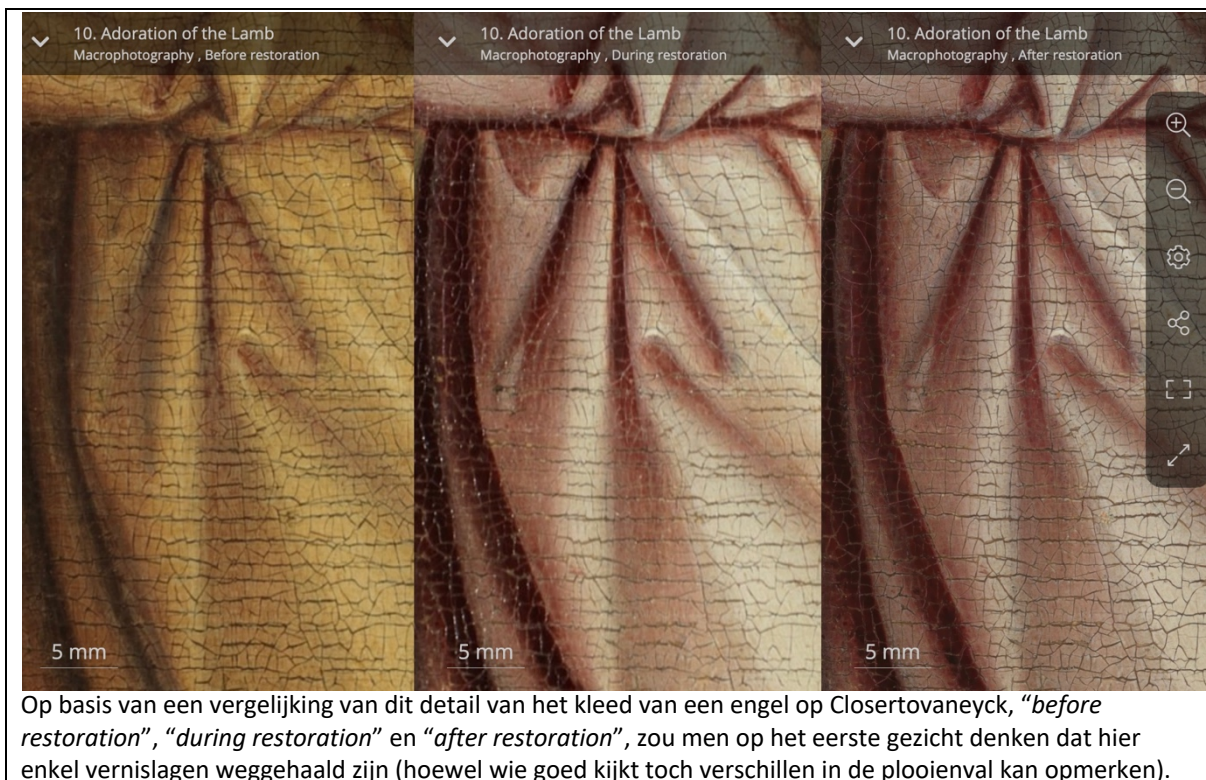

Virgo inter Virgines, Meester van de legende van Sint Catharina, Granada, Capilla Real.

3. Het “misleidend” schema van de overschilderingen.

Em. prof. dr. Verougstraete beweert dat de restaurateurs een misleidend schema gemaakt hebben van de 16^e -eeuwse overschilderingen en dat de figurengroepen op de voorgrond, bijvoorbeeld, niet overschilderd waren. Na vergelijking van details “*before restoration*” en “*after restoration*” meent ze te kunnen besluiten dat de figuren op de voorgrond of de engelen rond het altaar, bv., niet overschilderd waren. Em. prof. dr. Verougstraete zou toch moeten weten dat het pas mogelijk was om de overschilderingen in kaart te brengen nà het verwijderen van de sterk vergeelde vernislagen.³¹ Op het beeldmateriaal ‘before restoration’ van de website Closertovaneyck zijn de recente vernislagen nog aanwezig. De overschilderingen zijn hier bijgevolg niet altijd te onderscheiden. We kunnen dit illustreren aan de hand een voorbeeld.

Wie het behandelingsverslag van 2020 erop naslaat zal kunnen vaststellen dat er wel degelijk een overschildering op dit kleed aanwezig was.³²

³¹ Dubois *et al.* 2021, p. 13: “A complete evaluation of both the complex paint build-up of the whole register and the condition of the original became possible only after the thinning of the thick darkened varnishes masking the differences in colour and texture between the original and later additions.”

³² Froyen, Dubois 2020, p.70 tot 128.

Tijdens vrijlegging van engel 7. 00000010_IMG_5417 en 5428.

Froyen, Dubois 2020, p. 106.

Wat betreft de “gecorrigeerde” schema’s van de overschilderingen die em. prof. dr. Verougstraete zelf opstelde op basis van de beelddocumentatie van Closertovaneyck dient dus rekening gehouden te worden met het feit dat het onmogelijk is om àlle overschilderingen te detecteren aan de hand van Closertovaneyck.

4. De restaurateurs zouden “door het krabben” ook grote schade aangericht hebben.

Em. prof. dr. Verougstraete beweert dat er door “het krabben” veel schade is aangericht³³ en illustreert dit met een afbeelding “before restoration” and “after restoration” van Closertovaneyck:

“After r.: slijtage en retouches.” Dixit Verougstraete, deel 1, p. 7.

In het restauratieverslag van 2020 wordt duidelijk aangetoond dat het sleet en de lacunes in het vrijgelegde grasveld niet ontstonden tijdens deze restauratie, maar reeds bestonden vóór de zestiende-eeuwse overschildering aangebracht werd. Dit bleek uit het feit dat de donkergroene overschildering in de lacunes aanwezig was.³⁴

Na de reiniging, detail van de weide boven de apostelen : de kaki-groene onderlaag is zichtbaar in zones van sleet in de felgroene, gedetailleerde bovenlagen (detail van x132942]).

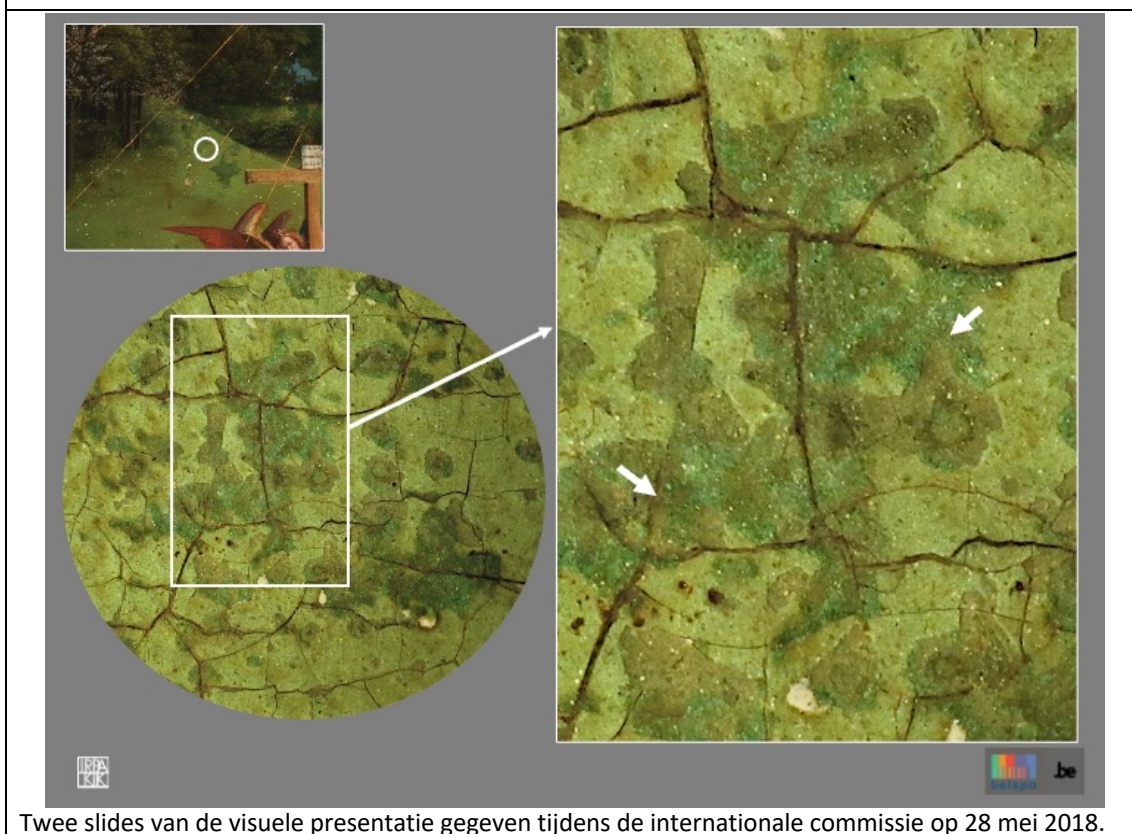
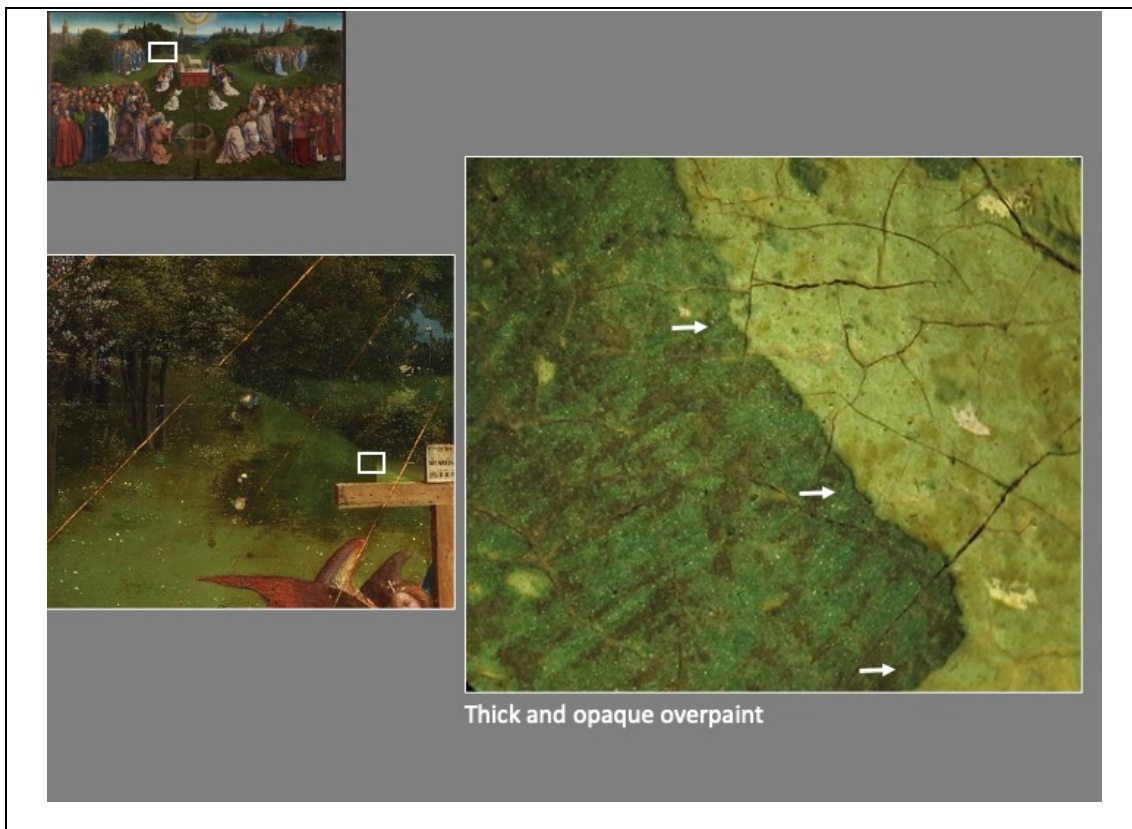
Microfoto van de weide : de zestiende-eeuwse donkergroene overschildering vult de lacunes in de lichtgroene bovenlaag. 00000010_IMG_7817.

Froyen, Dubois 2020, p. 124.

³³ Verougstraete, deel 1, p. 7.

³⁴ Froyen, Dubois 2020, p. 123-124.

Dit gegeven werd ook besproken tijdens de vergadering van de internationale commissie op 28 mei 2018, zoals blijkt uit de onderstaande slides.

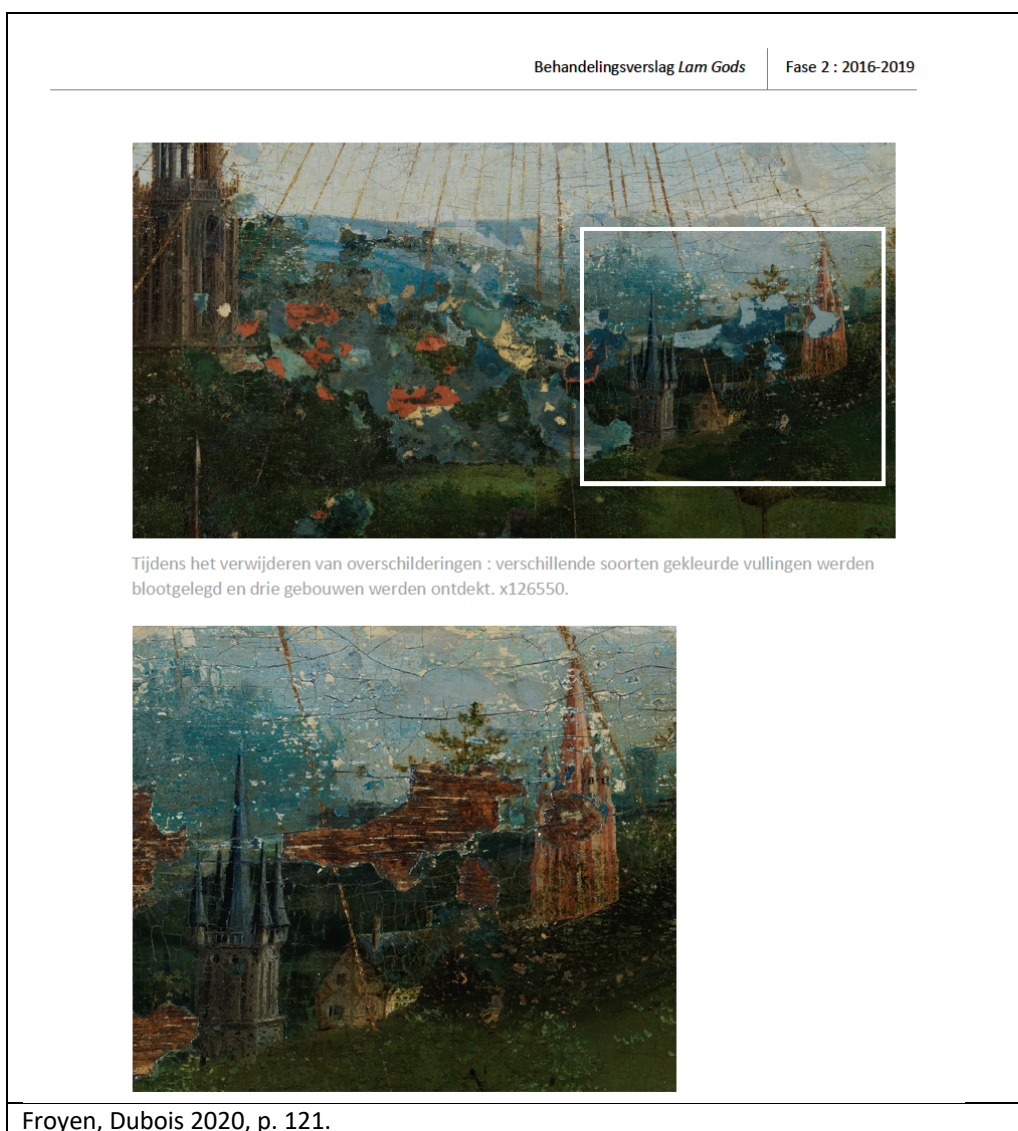

Twee slides van de visuele presentatie gegeven tijdens de internationale commissie op 28 mei 2018.

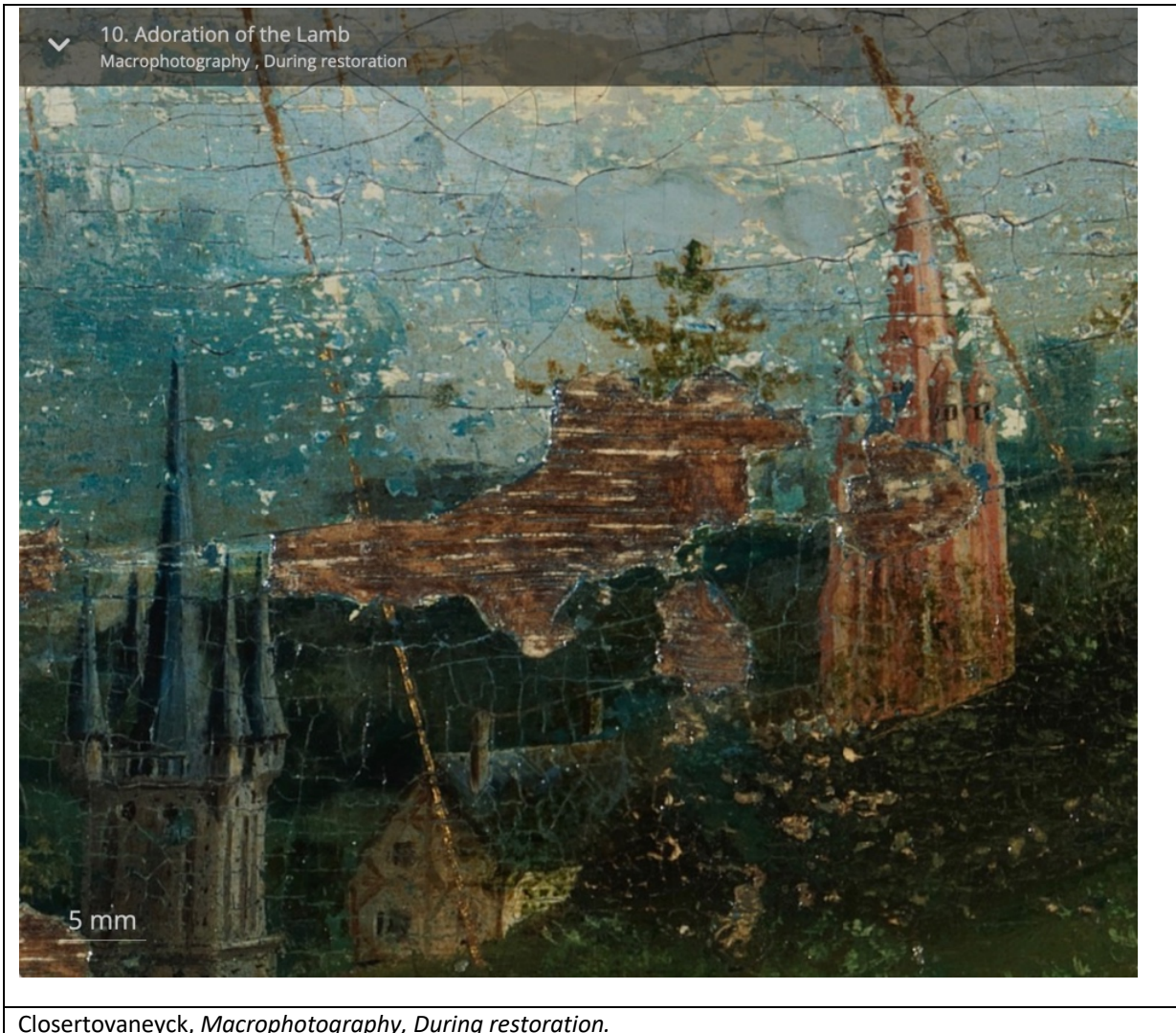
5. Dat de restaurateurs bij het retoucheren elementen uitgevonden en vervalst hebben:

Em. prof. dr. Verougstraete beweert dat bij het retoucheren enkele details vervalst of uitgevonden werden, zoals “Een modern riviertje”, de toren van O-L-V kerk van Brugge en vele stralen.

Zoals beschreven in het eindrapport van de restauratiebehandeling (p. 120 - 121) bestond het blauwe landschap in de centrale vallei uit een 16de -eeuwse overschilderingslaag, die was aangebracht bovenop verschillende campagnes van oude vullingen. Het paneel had in deze zone in de 16de eeuw al erge schade opgelopen, en werd herhaaldelijk gevuld en getouchéerd. De oude vullingen bedekten het origineel, en waren omwille van hun slechte hechting en felle kleuren niet geschikt als basis voor een retouche. Ze werden zorgvuldig verwijderd, waardoor originele elementen werden onthuld die nuttig waren om dit gebied in de retoucheerfase te reconstrueren. Dank zij het verwijderen van overschilderingen en de vullingen kwamen er in deze zone ook drie voorheen onbekende gebouwen aan het licht.

Op de foto's genomen na de verwijdering van de overschilderingen en de oude vullingen, *Closetovaneyck (Macrophotography, During restoration)*, is duidelijk zichtbaar dat er rechts drie gebouwen werden vrijgelegd, met uiterst rechts een bijna volledige toren met een lacune in het midden.

In haar rapport schrijft em. prof. dr. Verougstraete:

'De kerk, rechts is op 90% een nieuwe uitvinding, geïnspireerd van de OLV kerk van Brugge, bij de eerste modellen van Google? Een vervalsing? Ik zie hier geen craquelure, noch iets dat lijkt op oud materiaal..'(Deel I, p. 10).

De centrale zone van de horizonlijn vormde één van de sterkst beschadigde zones van de *Aanbidding*. De reconstructies en retouches in deze zone werden minutieus voorbereid. De re-integratie van grote lacunes vereist een methodische aanpak op basis van grondige observatie.

Het voorbereidend werk en de werkwijze die we gevolgd hebben voor het invullen van grote lacunes in de gebouwen en het landschap met de rivier centraal aan de horizon wordt beschreven in het uitgebreide restauratieverslag.³⁵

Tijdens de voorbereidingsfase voor de retouche van de gebouwen werd een groep specialisten in de representatie van de stad in het Bourgondische tijdperk³⁶ geraadpleegd over de interpretatie van de resultaten van de reiniging. Ze adviseerden om de reconstructies te baseren op de nog aanwezige structuren in het schilderij.

Als voorbereiding op de eigenlijke, praktische reconstructies/retouches werden er op basis van microscopische waarnemingen eerst digitale reconstructies uitgevoerd met behulp van Photoshop. Deze digitale reconstructies werden progressief opgebouwd (eerst de invulling van sleet en kleine lacunes, daarna grotere lacunes) en werden tijdens verschillende fasen van het werkproces besproken met de werkgroep van specialisten.

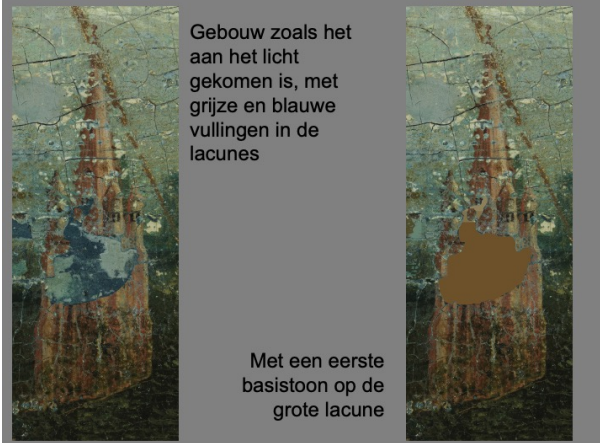
De reconstructie van de grote lacunes was gebaseerd op de observatie van fragmenten van het beschadigde origineel in de lacunegebieden. Resterende elementen van muren, daken, leuning en ramen, evenals vergelijkingen met andere gebouwen in het stadsbeeld, werden gebruikt om digitale reconstructies te genereren. Deze reconstructies werden aan de hand van visuele presentaties toegelicht voor de werkgroep van architectuurdeskundigen en de experts van de internationale commissie. Zij oordeelden dat de voorgestelde reconstructies geschikt waren om de daadwerkelijke retouches op het schilderij te ondersteunen. De digitale reconstructies en voorstellen voor de retouche werden ook getoond in de visuele presentaties die aan het adviescomité getoond werden op 17 juni 2019 (4_adviescomité 17juni19).

³⁵ Froyen, Dubois 2020, p. 195-203.

³⁶ Tot de groep van adviseurs behoorden UGent-hoogleraren Marc Boone, Anne-Laure van Bruaene, Jan Dumolyn en Maximiliaan Martens, stadsarcheoloog Marie-Christine Lalleman, en architectuurhistoricus Luc Devliegher (overleg op 11 maart, 26 en 29 april 2019).

Met deze slides van voorbereidende digitale reconstructies werd het invullen van de grote lacune (ca. 1 cm breed) besproken met de werkgroep van architectuurdeskundigen. Om alle originele details onder de lacune, te laten aansluiten op de originele details boven de lacune bleek het nodig te zijn om een schuin dakje in te voegen dat ook in de toren van de O-L-V kerk van Brugge aanwezig is.

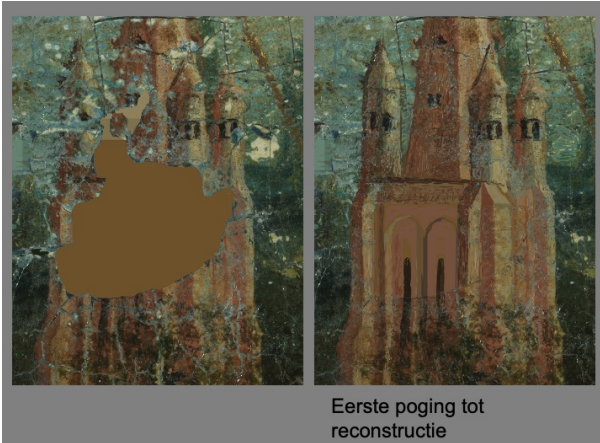
Slide 1

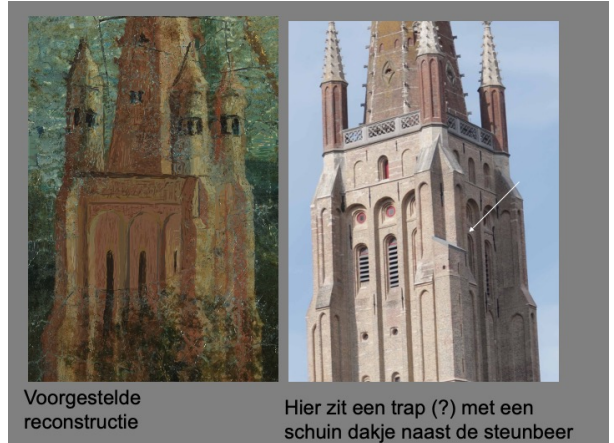
Slide 2

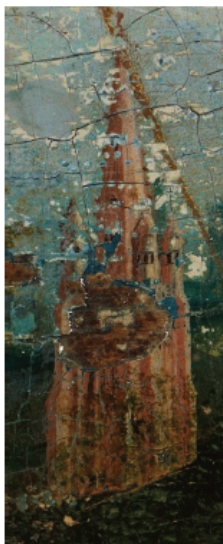

Slide 3

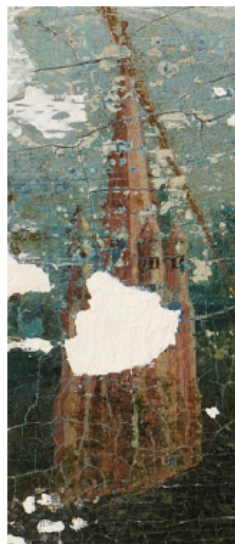

Slide 4

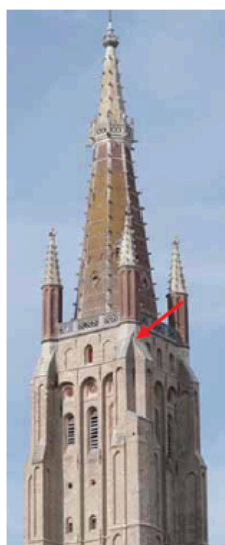

Na de reiniging, grote lacune tot op het hout. x132784l.

Met vullingen in de lacunes. x134501l.

O-L-Vrouwkerk, Brugge: inspiratie voor de reconstructie van de structuur: steunberen, het schuine dak.

Digitaal voorstel voor reconstructie.

Reconstructie op het schilderij. x140070l.

In het syntheseverslag van de expertencommissie van 7 juni 2019 stellen de experten³⁷:

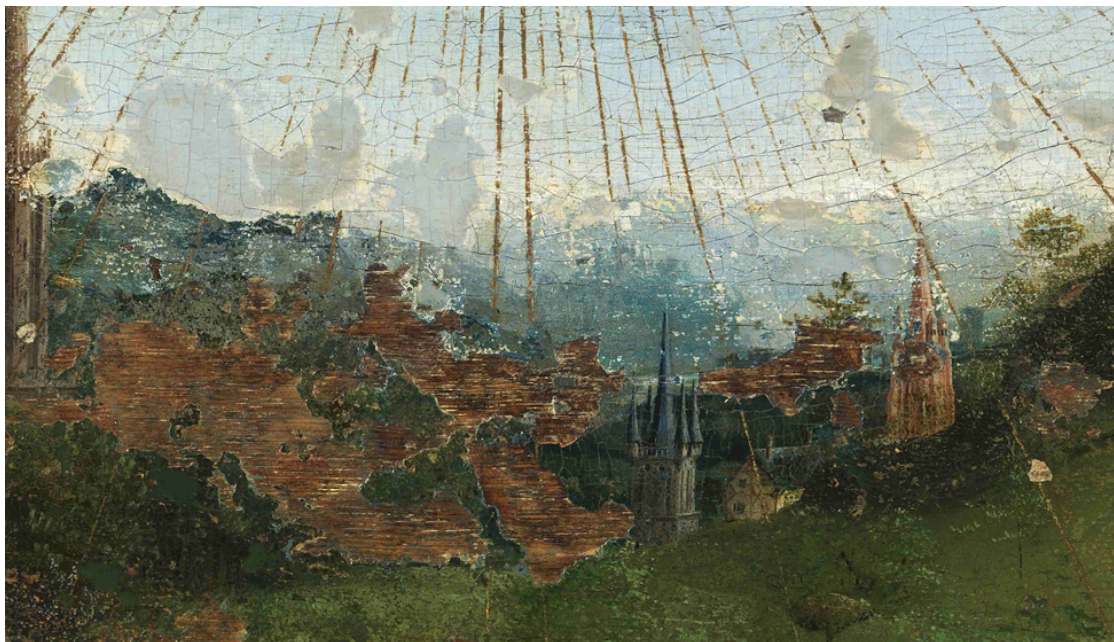
“In considering the removal of later repaint from the buildings of the horizon, we commend the team’s rigorous consultation with experts on the history of regional architecture. It is clear that nothing has been removed which could be original paint or could even date from an early phase of the painting. As in other areas, removal of overpaint from the buildings has revealed the Eyckian brilliance we anticipated. We were impressed with the team’s digital reconstructions: they offer a valuable strategy for understanding how buildings in areas that are now severely damaged might have looked originally and would be invaluable in discussions with outside consultants. We recognize that the reconstructions won’t be used as a literal model for the final restored appearance, and that in the course of compensation the painting itself will guide the work to an appropriate level.”

Het landschap van de centrale vallei was zwaar beschadigd. Uit de zorgvuldige microscopische studie van het verfoppervlak bleek dat het landschap bestond uit bomen, heuvels en bergen in warme, donkergroene tinten in de onmiddellijke achtergrond, en een gradatie naar koelere en blekere blauwe tinten meer naar de verte. Slechts enkele resten van de flesgroene begroeiing in de onmiddellijke achtergrond, naast de toren van Utrecht,

³⁷ Gifford *et al.* 2019, p. 23.

waren nog aanwezig. Hierachter was het zeer sleetse silhouet van donkere, groenblauwe bergen merkbaar. Meer in de verte en meer naar rechts torende een fort op een grijsachtig blauwe rots. Aan de horizon waren afgelegen bergen in een steeds bleker blauw afgebeeld, met helemaal achteraan nog resten van besneeuwde bergtoppen, zij het in een erg fragmentarische toestand. Achter het blauwe dak van de toren was een deel van een meanderende rivier goed bewaard gebleven.

Gebied met grote lacunes rechts van de toren van Utrecht, na het vrijleggen. De grijze en blauwe zestiende-eeuwse vullingen werden bewaard in de lacunes in de lucht. Andere vullingen werden verwijderd omdat ze slecht hechtten en niet geschikt waren om als retoucheerbasis te dienen. x132784.

Detail met de sporen van besneeuwde toppen langs de horizon (1), het fort op de rots (2) en het riviergedeelte achter het dak (3). x132784l.

Het landschap werd geleidelijk gereconstrueerd door de sleetse delen zorgvuldig in te punten, en zo de beschadigde gebieden met elkaar te verbinden om de algemene structuur te reconstrueren. De rivier werd lichtjes verlengd over de grote lacune aan de linkerszijde om de continuïteit en diepte van het landschap te herstellen. Bomen en struiken werden gereconstrueerd op basis van de resterende fragmenten, waarbij vergelijkbare voorbeelden elders op het schilderij als referentie dienden.

De centrale vallei tijdens de verschillende fasen van de re-integratie: met vullingen; na de voorbereidende retouche met aquarel; en na de restauratie. x134501l, x136200l en l139646l.

Zoals ook vermeld wordt in het behandelingsverslag (p. 202), is een gelijkaardige opbouw van het luchtperspectief (met een evolutie van donkergroene tinten vooraan naar blekere blauwe tinten meer in de verte) terug te vinden in verschillende landschappen van Jan Van Eyck en zijn tijdgenoten, zoals in *De Kruisiging* van het Metropolitan Museum in New York, of *De Kruisiging* van de Gemäldegalerie in Berlijn. Heuvels en bergen wisselen zich hierin af, aan weerszijden van een rivierdal dat leidt naar bleke bergen met besneeuwde toppen. Zoals em. prof. dr. Verougstraete in haar rapport opmerkt, zijn er gelijkenissen tussen het landschap op de *Aanbidding* en het landschap op *De Kruisiging* van het Metropolitan Museum in New York, maar niet omdat het restauratieteam het landschap heeft 'uitgevonden' of 'gekopieerd', maar omdat beide landschappen op een gelijkaardige manier geschilderd werden door Van Eyck (of een tijdgenoot). De originele verflagen van de *Aanbidding* boden nog voldoende informatie om een reconstructie mogelijk te maken.

Gezien de algemene goede toestand van de originele verflagen van de *Aanbidding*, zou een minimalistische aanpak van de retouche in deze zone niet passend zijn geweest. Hierdoor zou de aandacht van de toeschouwer onmiddellijk naar deze zone worden getrokken, en zou de leesbaarheid van het schilderij verstoord worden.

Net zoals bij de retouches van de buitenluiken (fase 1), werd gekozen voor een illusionistische invulling waarbij de subtiele nuances en details van het originele werk volledig in ere konden worden hersteld. Zichtbare retouches zouden, in contrast met de virtuoze schildertechniek van de Van Eycks, te veel de aandacht trekken en zouden storend zijn. Bovendien waren er verschillende niveaus van sleet op de panelen, en sommige delen vroegen om een doorgedreven retouche. Voor een geoefend oog of bij een onderzoek in close-up, zoals dat mogelijk zal zijn op de website *Closertovaneyck*, blijven de retouches echter relatief makkelijk te detecteren (Froyen, Dubois 2020, p. 194).

De oorspronkelijke gouden stralen waren zeer sleets in deze zone op de *Aanbidding*. De bruine kleur van de mordant, die als basis diende voor het bladgoud, werd als referentie gebruikt voor een terughoudende retouche van de stralen. Fragmenten van stralen die bewaard waren rondom de lacunes werden door de retouche weer met elkaar in verbinding gebracht.

Het retoucheren van de stralen werd progressief uitgevoerd en was noodzakelijk om de diepte in het landschap te herstellen en het geheel te unificeren, zoals ook werd aanbevolen tijdens het debat van de internationale expertencommissie van 7 juni 2019.

C. "Retouching work on the golden rays could be worthwhile. This will pull the landscape together and restore depth" (J. Dunkerton, referring to the case of a painting by F. Lippi on which she has worked)³⁸

³⁸ *Synopsis of the afternoon discussion in the studio*, in Report International Commission 2019, p. 19.

6. De restaurateurs zouden niet genoeg gecommuniceerd hebben met de commissies die de restauratie volgen, informatie achtergehouden hebben en op eigen houtje belangrijke beslissingen genomen hebben

Em. prof. dr. Verougstraete beweert ten onrechte dat de restauratoren informatie hebben achtergehouden en de commissies niet volledig ingelicht zouden hebben. Met tussentijdse verslagen en visuele presentaties tijdens de vergaderingen met de verschillende commissies werden alle belangrijke en relevante observaties van het voortschrijdend onderzoek en de voortgang van de restauratie meegedeeld.

Alle eindverslagen van de internationale commissie werden ook overgemaakt aan de opdrachtgever en architectenbureau Bressers die de documentatie centraliseerde.

De restauratie van het Lam Gods is de meest transparante en grondig gedocumenteerde ooit. Het is uniek dat de verslagen en de visuele gegevens volledig ter beschikking van het publiek gesteld worden. Deze aanpak heeft andere prestigieuze projecten geïnspireerd, zoals bv. de studie en conservatie van de *Nachtwacht* in het Rijksmuseum.

Tijdens de restauratiefase concentreerde het onderzoek zich vooral op de identificatie en documentatie van de overschilderingen. Hoewel er tijdens onze observaties en analyses al mogelijke aanwijzingen waren voor verschillende schilderfasen in het origineel, kon het onderzoek van de handscheiding tussen Hubert en Jan pas echt starten na de voltooiing van de restauratie, nadat niet alleen de vergeelde vernislagen maar ook de 16^e - eeuwse overschilderingen weggehaald waren. Een coherente hypothese kon pas tot stand komen na een jaar van bijkomend onderzoek, met extra fondsen.

Bij de laatste vergadering van de Internationale Commissie op 7 juni 2019 toonden we wel al een aantal observaties die intrigerende vragen opriepen en waar we op dat moment nog geen antwoord op hadden. In het verslag opgesteld door de commissieleden wordt hiernaar verwezen:

“The team’s new discoveries of a complex history of very early revisions to the altarpiece have raised intriguing questions: in addition to the work of Jan van Eyck, do we now see evidence for the work of Hubert van Eyck or the Eyckian workshop?”³⁹

De leden van de Internationale Commissie spraken ook hun hoop uit dat het onderzoek na de restauratie voortgezet zou worden:

“...to assure that the project will not lose these talented conservators, we believe it is important that funding also be secured for alternative projects to run during 2020. In the one-year hiatus during which treatment of the Mystic Lamb must be suspended, we also see opportunity. This is the moment for the team’s remarkable new research to be shared with the wider scholarly community; with modest additional funding some team members could devote this year to preparing a publication that will enable scholars to consider the question of the altarpiece’s authorship with new eyes.”⁴⁰

³⁹ Gifford *et al.* 2019, p. 22.

⁴⁰ Gifford *et al.* 2019, p. 23.

Na de voltooiing van de restauratie in januari 2020 kregen enkele leden van het restauratieteam de kans om, gedurende een jaar, het onderzoek van alle verzamelde observaties en de wetenschappelijke documentatie verder te zetten. Dit resulteerde in een beter begrip en nieuwe ontdekkingen die gepubliceerd werden in 2021 (Steyaert et al., 2021) en in oktober 2021 voorgesteld werden op de persconferentie waar Verougstraete naar verwijst.

7. Dat de restaurateurs niet genoeg onderzoek gedaan hebben, wat zou geleid hebben tot een onvolledig begrip van de complexe opbouw van het schilderij en tot vergissingen.

Zoals eerder beschreven en ook uitvoerig in het behandelingsverslag van 2020,⁴¹ werd tijdens de restauratie een laag verwijderd die we konden identificeren als de zestiende-eeuwse overschildering die ook tijdens de eerste fase van de restauratie weggehaald werd op de panelen van het gesloten altaarstuk en die door Coxcie gekopieerd werd.

In de context van deze repliek moeten we benadrukken dat de identificatie van deze overschildering niet gebeurde op basis van een subjectief oordeel van de kwaliteit van de uitvoering, maar wel na uitgebreid kunsthistorisch - en materieel technisch onderzoek en met behulp van verschillende wetenschappelijke beeldvormingstechnieken en labo-analyses.⁴²

Deze overschildering wordt ondermeer gekenmerkt door een grovere textuur en bedekte kleine craquelures in de onderliggende verflagen, alsook sleet en lacunes. De overschildering was van het origineel gescheiden door geoxideerde vernislagen.

De zestiende-eeuwse overschilderingen werden pas weggenomen na overleg met, en advies van de Internationale expertencommissie. Hun advies werd door het adviescomité, waar ook em. prof. dr. Verougstraete in zetelt, aanvaard.

Em. prof. dr. Verougstraete beweert ten onrechte dat er vergissingen gemaakt zouden zijn. We citeren hier nogmaals uit een verslag van de internationale commissie:

“As after every previous meeting, the members of the International Commission wish to express their admiration for the work of the KIK-IRPA conservation team. The removal of overpaint that had covered broad areas of the lower register of the altarpiece has revealed everywhere details that committee members recognized as unquestionably Eyckian and deeply familiar.

...

At this time, the painting conservators have removed from the lower register of the altarpiece all sixteenth-century and later interventions that can safely be removed: old overpaint, fills covering original paint, and additional discolored coatings. We support their conservative approach in identifying those areas in which these interventions should not be removed to avoid risk to the original. We admire the team’s ability to do this work under time pressure while not allowing scheduling needs to compromise crucial decisions.”⁴³

⁴¹ Froyen, Dubois, pp. 72-159.

⁴² Postec et al. 2016; Sanyova et al. 2021; Van der Snickt et al. 2017; Van der Snickt et al, 2020.

⁴³ Gifford et al. 2019, p. 25.

8. De restaurateurs zouden in hun onderzoek geen aandacht hebben besteed aan de kopie die Michiel Coxcie in 1557-58 maakte van de *Aanbidding*

Verougstraete verwijst meermaals naar de kopie van de *Aanbidding* van Coxcie die dateert van 1557. Zij lijkt ervan uit te gaan dat Coxcie de originele verflagen van het Lam Gods moet gekopieerd hebben, maar dat is verkeerd. Met verschillende publicaties is duidelijk aangetoond dat Coxcie de *Aanbidding* van de gebroeders Van Eyck kopieerde toen de uitgebreide overschilderingen al aanwezig waren.⁴⁴

Dit werd al aangetoond tijdens de restauratie van de buitenluiken. Coxcie heeft de *Annunciatie* en de profeten in de lunetten gekopieerd, met enkele aanpassingen, nàdat ze overschilderd waren.⁴⁵ De kopie van Coxcie werd uitvoerig gedocumenteerd door het KIK en het KMSKB. Deze documentatie werd gebruikt door het restauratieteam.⁴⁶ Dr. H  l  ne Dubois heeft de uitvoeringsmethode en de techniek van de kopie bestudeerd en de vergelijkingen met het Lam Gods meermaals gepubliceerd. In 2017 heeft zij zelfs een artikel gepubliceerd enkel over het gebruik van de kopie van Coxcie als referentie voor de materiële geschiedenis van het Lam Gods.⁴⁷

⁴⁴ Er wordt verwezen naar deze publicaties in de inleiding van Steyaert et al., 2021, p. 5, noot 4.

⁴⁵ Depuydt-Elbaum *et al.* pp. 147-151.

⁴⁶ De centrale panelen van de kopie maken deel van de collectie van de Gemäldegalerie in Berlijn en van de Alte Pinakothek in Munchen. Het KIK mocht deze schilderijen fotograferen in hoge resolutie en een Infrarood reflectografie maken in februari 2014 bij de tentoonstelling in M Leuven. De luiken worden bewaard in het KMSKB, die de fotografische documentatie uitvoerde voor het project.

⁴⁷ Dubois 2017 ; Dubois 2018a, p. 759; Dubois 2020a, p. 250.

Publicaties :

Depuydt-Elbaum *et al.* 2020

L. Depuydt-Elbaum, F. Rosier, B. Devolder, N. Laquière, 'Conservation and Restoration Treatment. The Painted Surface', in B. Fransen, C. Stroo (dir.), *The Ghent Altarpiece. Research and Conservation of the Exterior* (Contributions to the Study of the Flemish Primitives, 14), Brussels, 2020, pp.111-168.

Dubois 2017

H. Dubois, 'Michiel Coxcié's Copy as a Formal Reference of the Material Condition of the Ghent Altarpiece in 1557', in S. Kemperdick, J. Rößler (ed.), *Der Genter Altar: Reproduktionen, Forschungskontroversen, Staatliche Museen zu Berlin*, Michael Imhof Verlag, 2017, pp. 78-93.

Dubois 2018

H. Dubois, 'The Art of Conservation XV. The Conservation History of the Ghent Altarpiece', in *The Burlington Magazine*, 160, September 2018, pp.754-765.

Dubois 2020a

H. Dubois, 'When, by Whom and Why ? Decisive Material and Optical Alterations of the Ghent Altarpiece', in M. Martens, T.-H. Borchert, J. Dumolyn, J. De Smet, F. Van Dam, *Van Eyck, an Optical Revolution*, Gent, 2020, pp. 237-257.

Dubois 2020b

H. Dubois, 'Transformations in the Sixteenth and Seventeenth Centuries', in B. Fransen, C. Stroo (dir.), *The Ghent Altarpiece. Research and Conservation of the Exterior* (Contributions to the Study of the Flemish Primitives, 14), Brussel, 2020, pp. 11-46.

Dubois *et al.* 2021

H. Dubois, K. Froyen, G. Steyaert, M. Postec, L. Mortiaux, N. Laquière, F. Rosier, B. Devolder and C. de Boulard, 'The Conservation-Restoration of the Interior Lower Register of the Ghent Altarpiece', in Steyaert *et al.* 2021, pp. 9-32.

Postec *et al.* 2016

M. Postec, H. Dubois, B. Devolder, L. Depuydt, N. Laquière, F. Rosier, K. Janssens, G. Van der Snickt, J. Sanyova, M. Martens and P. Vandenabeele, 'Spectaculaire ontdekkingen op het Lam Gods van de gebroeders Van Eyck. De essentiële rol van de restaurateur/Découvertes spectaculaires sur l'Agneau mystique des frères Van Eyck. Le rôle essentiel du restaurateur', in M. Buyle, *Innovatie in de conservatie-restauratie/Innovation en conservation-restauration*, Postprints van de internationale BRK-APROA/Onroerend Erfgoed studiedagen/Postprints des journées d'étude internationales APROA-BRK/Onroerend Erfgoed, 8, Brussel, 2016, pp. 153-171.

Sanyova *et al.* 2020

J. Sanyova, G. Van der Snickt, H. Dubois, A. Coudray, K. Janssens, P. Vandenabeele, 'Paint and Polychromy: Chemical Investigations of the Overpaints', in B. Fransen, C. Stroo (dir.), *The*

Ghent Altarpiece. Research and Conservation of the Exterior (Contributions to the Study of the Flemish Primitives, 14), Bruxelles, 2020, pp. 77-110.

Sanyova *et al.* 2021

J. Sanyova, G. Van der Snickt and F. Mederos-Henry, with contributions by C. Glaude, F. Vanmeert, S. De Meyer, S. Legrand and K. Janssens, 'The Challenges of a Complex Stratigraphy from a Chemical Point of View', in Steyaert *et al.* 2021, pp. 111-146.

Steyaert *et al.* 2021

G. Steyaert (ed.), M. Postec, J. Sanyova, H. Dubois, *et al.* The Ghent Altarpiece, Research and Conservation of the Interior: The Lower Register, *Contributions to the Study of the Flemish Primitives* (16), Brussel, 2021.

Van der Snickt *et al.* 2017

G. Van der Snickt, H. Dubois, J. Sanyova, S. Legrand, A. Coudray, C. Claude, M. Postec, P. Van Espen and K. Janssens, 'Large-Area Elemental Imaging Reveals Van Eyck's Original Paint Layers on the Ghent Altarpiece (1432), Rescoping Its Conservation Treatment', in *GDCh, Angewandte chemie, International Edition* 2017, 56, 17, 2017, pp. 4797-4801.

Van der Snickt *et al.* 2020

G. Van der Snickt, K. A. Dooley, J. Sanyova, H. Dubois, J. K. Delaney, E. M. Gifford, S. Legrand, N. Laquiere and K. Janssens, 'Dual mode standoff imaging spectroscopy documents the painting process of the Lamb of God in the Ghent Altarpiece by J. and H. Van Eyck', in *Science Advances*, Vol. 6, no. 31, 29 July 2020, eabb3379.

Verslagen:

Froyen, Dubois 2020

K. Froyen en H. Dubois (ed.), 'Conservatie- en restauratiebehandeling van het Lam Godsveelluik Verslag van Fase 2: het onderregister van het open altaarstuk (2016 – 2019)', Brussel, KIK-IRPA, April 2020.

http://data.closetovaneyck.be/ec2/data/LamGods_Behandeling_Fase2.pdf

Gifford *et al.* 2019

Melanie Gifford (Research conservator, National Gallery of Art, Washington DC), Michael Gallagher (Head of Painting Conservation, Metropolitan Museum, New York), Marika Spring (Principal Scientific Officer, National Gallery, London), Lorne Campbell (independent art historian, formerly National Gallery, London), Elke Oberthaler (Head of Painting Conservation, Kunsthistorisches Museum, Vienna), Susan Farnell (independent conservator), Synthesis of the recommendations by the experts, in Report International Commission 2019, pp.21-24 .

Report International Commission 2019

Report of the International Commission Meeting for the Conservation of the Ghent Altarpiece, Phase II: the lower register of the open altarpiece, Ghent, Museum of Fine Arts, 7 June 2019.

Samenstelling internationale commissie van experts voor de restauratie van het Lam Gods (Juni 2019):

Dr. Maryan Ainsworth	Conservator, The Metropolitan Museum, New York
Till-Holger Borchert	Directeur, Musea Brugge
Dr. Véronique Bücken	Conservator, KMSKB
Christina Ceulemans	Voormalige directeur, KIK-IRPA
Prof. dr. Leslie Carlyle	Professor van conservatie-restauratie, Universitade Nova de Lisboa, Lissabon
Dr. Lorne Campbell	Kunsthistoricus, voorheen conservator National Gallery, Londen
Bart Devolder	Hoofd Conservatie, Princeton University Art Museum (voormalig atelier coordinator Lam Gods project)
Jill Dunkerton	Conservator, National Gallery, London,
Susan Farnell	Conservator-restaurator, zelfstandig, specialist Vlaamse primitieven (gepensioneerd)
Michael Gallagher	Head of Painting Conservation, Metropolitan Museum of Art
Dr. Melanie Gifford	Scheikundige en kunsthistorica, National Gallery of Art, Washington, USA
Nicole Goetghebeur	Conservator-restaurator, zelfstandig, specialist Vlaamse primitieven, vroeger hoofd atelier schilderijen KIK-IRPA
Régine Guislain-Wittermann	Conservator-restaurator, zelfstandig, specialist Vlaamse primitieven (gepensioneerd)
Dr. Babette Hartweg	Hoofd Conservatie-restauratie schilderijen, Gemäldegalerie, Berlin
Lizet Klaassen	Conservator-restaurator en kunsthistorica, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen
Dr. Uta Neidhardt	Conservator van Vlaamse en Nederlandse schilderkunst, Gemäldegalerie Alte Meister Staatliche Kunstsammlungen Dresden
Elke Oberthaler	Hoofd Conservatie-restauratie schilderijen, Kunsthistorisches Museum, Vienna
Em. prof. dr. Catheline Périer-d'Ieteren	Professor Emeritus, Université Libre de Bruxelles
Marika Spring	Principal Scientific Officer, National Gallery, Londen
Em. prof. dr. Jørgen Wadum	Hoofd Conservatie-restauratie schilderijen, National Museum of Denmark, Copenhagen / Professor Conservatie-Restauratie, Universiteit van Amsterdam / Zelfstandig adviseur onderzoek
Prof. dr. Maximiliaan Martens	Hoogleraar Kunstwetenschappen, Universiteit Gent
Prof. dr. Ron Spronk	Professor Kunstwetenschappen Queen's University Ontario / Radboud Universiteit Nijmegen
Em.prof.dr. Anne van Grevenstein-Kruse	Professor Emeritus Conservatie-Restauratie, Universiteit van Amsterdam. Lid van de topstukkenraad